

Dobrowolska, Maria

Czynniki kształtowania się, przeobrażania i rozpadu społeczno-ekonomicznych struktur regionalnych

Światowit 24, 127-158

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARIA DOBROWOLSKA

CZYNNIKI KSZTAŁTOWANIA SIĘ, PRZEOBRAŻANIA I ROZPADU SPOŁECZNO-EKONOMICZNYCH STRUKTUR REGIONALNYCH

UWAGI WSTĘPNE

Dynamika struktur regionalnych stanowi zagadnienie pogranicza kilku dyscyplin: geografii ekonomicznej i historycznej, ekonomii i historii, etnografii i socjologii. Podstawowy do dziś dnia wkład do teorii regionu wnieśli klasycy marksizmu, w szczególności dzieło *Lenina* pt. „*Rozwój kapitalizmu w Rosji*”. Wypracowane przez Lenina zasady ekonomicznej rejonizacji w epoce kapitalizmu dały teoretyczne podstawy dla dalszych studiów oraz dla polityki gospodarczej w zakresie planowania regionalnego¹.

Polska nauka historyczna i geograficzna po drugiej wojnie światowej ma znaczne osiągnięcia w zakresie badań nad zagadnieniem regionalizacji. Niemalą rolę w ustaleniu podstawowych pojęć i sformułowaniu zagadnień odegrały potrzeby planowej gospodarki narodowej². Ułatwia je szybki rozwój wiedzy o zachodzących współcześnie przeobrażeniach struktur regionalnych Polski i świata, dając poważny materiał do formułowania wniosków teoretycznych. Rozwój badań historycznych i ekonomicznych po II wojnie, wiele studiów podjętych nad odtworzeniem regionów gospodarczych Polski w poszczególnych formacjach społeczno-ekonomicznych (w szczególności studia prowadzone pod kierunkiem W. Kuli, C. Bobińskiej, J. Pazdura oraz prace S. Wysłoucha) pozwalają rozpatrzeć zagadnienie dynamiki struktur regionalnych w szerszych ramach chronologicznych³.

¹ Por. W. K. Jacuński, *Problemy rejonizacji ekonomicznej w pracach W. Lenina*, „Przeгляд Radzieckiej Literatury Geograficznej”, Warszawa 1954, z.5; (tłum.polskie); o roli prac Lenina por. H. Madurowicz i A. Podraza, *Regiony gospodarcze Małopolski w drugiej połowie XVIII wieku, Studia z historii społeczno-gospodarczej Małopolski* pod red. C. Bobińskiej, Wrocław-Kraków-Warszawa 1958, s.16—18.

² Zagadnienie to omawiam w artykule *Badania Regionalne Katedry Geografii Ekonomicznej WSP w Krakowie, Dziesięciolecie Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie 1946—1956*, Kraków 1957, s.528—540; tamże podana literatura; por. też A. Wróbel, *Kryteria i metody delimitacji regionów gospodarczych*, „Dokumentacja Geograficzna”, Warszawa 1956, z.3.

³ *Badania nad dziejami przemysłu i klasy robotniczej w Polsce* pod red. W. Kuli, IV, Warszawa 1958; H. Madurowicz i A. Podraza, *Regiony gospodarcze...*, o.c., S. Wysłouch, *Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914, Struktura agrarna i jej zmiany*, Wrocław 1956.

Zagadnienie kształtowania się regionów społeczno-gospodarczych ma podwójny aspekt historyczny: 1) w jaki sposób przebiegał proces tworzenia się regionów na tym samym terytorium w najszerszych możliwie ramach czasu 2) w jakiej mierze na powstanie dzisiejszych struktur regionalnych oddziaływały siły przeszłości mniej lub bardziej odległe. Oba te aspekty łączą się z zadaniem wykrywania sił kształtujących strukturę regionalną oraz ustalania czynników bardziej trwałych i zmiennych. Z problemem czynników spletają się najściślej funkcje i trwałość struktur regionalnych oraz kryteria wydzielenia regionów, które to kryteria są również zmienne w czasie i przestrzeni.

Nawiązując do uwag nakreślonych w artykule pt. „Przedmiot i metoda geografii historycznej” na temat badań nad odtworzeniem historycznych procesów kształtujących regiony gospodarcze, nad genezą i genetyczną klasyfikacją regionów, lokalizacją i przesuwaniem się ośrodków regionalnych⁴, pragnę przedstawić w zarysie rozwój sił kształtujących regiony i trwałość struktur regionalnych w ich narastaniu i zmienności. Artykuł ma charakter szkicowy i stawiając zagadnienia nie pretenduje do ich całkowitego rozwiązania.

Punkt wyjścia stanowią wyniki moich badań nad procesami zasiedlania i zagospodarowania ziemi w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej⁵ oraz zespolone studia podjęte pod moim kierownictwem nad dynamiką kształtowania się współczesnych struktur regionalnych⁶. Zasadniczą podstawę rozważań stanowi nie mniej bogata literatura historyczna, geograficzna i ekonomiczna⁷.

RÓŻNICOWANIE TYPU I STOPNIA ROZWOJU GOSPODARKI W OKRESIE WSPÓLNOTY RODOWEJ ZAŁĄŻKI ORGANIZACJI TERYTORIALNEJ

Wieloznaczne pojęcie „regionalizmu” i „regionów” społeczno-gospodarczych, używane w literaturze historycznej i geograficznej, wiąże się z faktem stopniowego rozwoju i wzbogacenia treści pojęcia, określanego mianem regionu, zarówno od strony struktury, jak też więzi regionalnej. Jest oczywiste, że termin

⁴ M. Dobrowolska, *Przedmiot i metoda geografii historycznej*, „Przegląd Geograficzny”, t. XXV, z. 1, Warszawa 1953, s. 57—77.

⁵ M. Dobrowolska, *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej*, „Wiadomości Geograficzne”, nr 6—7, Kraków 1931 oraz *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, „Krakowskie Odczyty Geograficzne”, nr 14, Kraków 1931.

⁶ M. Dobrowolska, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej*, „Przegląd Geograficzny”, t. XXXI, z. 1, Warszawa 1959, *Badania nad geografiami osiedli południowej Małopolski*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP” Geografia nr 8, Kraków 1958; *Functions of Industries in Shaping Socio-Economic Regional Structure*, „Przegląd Geograficzny” (Polish Geographical Review) vol. XXXII, Supplement, Warszawa 1960.

⁷ Znaczną część literatury, na której się opieram, podaję w pracy *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.*, Warszawa 1961. Praca ta stanowi też częściowo podstawę moich rozważań.

ten w odniesieniu do wspólnoty pierwotnej, kiedy kształtowały się pierwsze załączki przestrzennego zróżnicowania gospodarczego, nie może zawierać tych elementów, które narastały w ciągu rozwoju sił wytwórczych i organizacji społecznej.

Pomijając w niniejszym szkicu zagadnienie kryteriów delimitacji regionów gospodarczych, które zostało naświetlone uprzednio w literaturze geograficznej⁸, rozważam, jakie czynniki kształtowały niejednorodny proces rozwoju ustalenie i trwałość przestrzennych struktur osadniczych począwszy od okresu wspólnoty pierwotnej.

Zasadniczy przewrót, jakiego dokonała gospodarka społeczeństw w ramach wspólnoty pierwotnej w świecie przyrody, nastąpił w toku poznawania warunków środowiska, doskonalenia narzędzi i metod pracy. Zbieracz, łowca i myśliwy staje się rolnikiem i hodowcą, przetwarzającym dla swych potrzeb środowisko pierwotne. Zrozumiałe jest, że kształtujące się w tych warunkach załączki stałych skupień osadnictwa rodowego wykazują ścisłą łączność z podłożem przyrodniczym. Rola środowiska zaznacza się wyraźnie zarówno w r ó ż n i c o w a n i u elementów kultury materialnej, jak i w n i e r ó w n o m i e r n y m rozwoju poszczególnych terenów. Żyzne ziemie lessowe w pasie wyżyn południowych i Przedgórze Sudeckiego, na których rozwinęła się już w neolicie gospodarka kopieniacka, stają się terenem szybszego postępu kultury rolnej i gospodarki przetwórczej. Na tych ziemiach doskonalili się najwcześniej gospodarka rolnicza; upowszechnia się już w okresie późnolateńskim i rzymskim technika ornej uprawy ziemi za pomocą radel okutych radlicami, która umożliwia głębszą uprawę pól i zagęszczanie osadnictwa⁹. Wcześniej wkraczają tu nowe gatunki roślin.

Kontrast terenów puszczańskich o przetrwałej gospodarce łowieckiej z prymitywnym przerzutowym rolnictwem i pasterstwem leśnym oraz kształtujących się skupień stałego osadnictwa występuje już w okresie starożytnym. Te lokalne zróżnicowania rosną równocześnie z doskonaleniem się produkcji przetwórczej, z koniecznością obrony nawarstwiających się dóbr i formowaniem organizacji lokalnych. Załączki takich obronnych skupień osadniczych znane są z kultury łużyckiej, halsztackiej i lateńskiej. Potężne wały drewniano-ziemne Biskupina świadczą o wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego.

W miarę rozwoju sił wytwórczych rosną skupienia osadnicze i kształtują się małe zespoły produkcyjne, związki szerszej organizacji terytorialnej. Roz-

⁸ K. Secomski, *Wstęp do teorii rozmieszczenia sił wytwórczych*, Warszawa 1956; A. Wróbel, *Kryteria i metody...*, o.c.; S. Leszczycki, *Nowe kierunki i prądy w geografii*, „Przegląd Geograficzny”, t.XXX, z.4, 1956; K. Dziewoński, *Niektóre problemy badania regionów gospodarczych w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, t.XXIX, z.4, Warszawa 1957.

⁹ M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska...*, o.c., s. 30—31, 37 tamże literatura.

wój takiego skupienia w okresie wczesnośredniowiecznym „od opola sąsiedzkoterytorialnego poprzez *civitas* aż po formy organizacji czoła opoli okresu feudalnego (provincia) przedstawiają badania Z. Rajewskiego na terenie Biskupina. Na dawnym terenie osadnictwa neolitycznego, wczesnobrązowego, halsztackiego i lateńskiego narasta na półwyspie w środku obszaru, przeważnie bezleśnego, o zróżnicowanych glebach i sieci jezior rynnowych „wiejski zespół produkcyjny” ze zróżnicowaną gospodarką naturalną. Gród otoczony w VII w. palisadą — cokołem i drewnianym zasiękiem — o powierzchni 2 ha skupia wokół siebie kilka osiedli leżących na kępach — ostrowach. Resztki kultury materialnej świadczą o produkcji dziegiarskiej i przetwórstwie ryb; na podgrodziu zaś zachowały się ślady wiejskiej produkcji rzemieślniczej (kuźnie, pracownie bednarskie, ciesielskie i inne). Te narastające „różno-funkcjonalne zespoły produkcyjne” wraz z czynnikiem nadrzędnym organizacyjnym stanowią załączki opoli, najstarszych znanych jednostek organizacji terytorialnej wszeźnośredniowiecznej doby¹⁰. Trzon tych organizacji stanowią grody położone na ostrowach i półwyspach jeziornych i rzecznych, związane ze szlakami komunikacyjnymi, z przeprawami przez rzeki, ze złożami rudy darniowej (np. znane na podstawie badań W. Kowalenki, J. Kamińskiej, Z. W art o ł o w s k i e j i in. zespoły osadnicze: kruszwicki, poznański, giecki, skupienie kaliskie, sieradzkie, łęczyckie, zespół Grodów Czerwieńskich i in.).

Zagęszczanie się ludności w sąsiedztwie tych grodów, oparte na rozwoju produkcji oraz ich funkcjach obronnych przyspiesza przekształcanie i zagospodarowywanie środowiska geograficznego. W toku działalności produkcyjnej i obrony kształtują się i utrwalają więzi gospodarcze i społeczne pomocy sąsiedzkiej na podłożu wspólnego pochodzenia; rozszerzają się i utrwalają granice terytoriów opolnych. Nierówna była rola omawianych ośrodków opolnych na poszczególnych ziemiach, związana zarówno z doskonaleniem się i różnicowaniem produkcji, jak też rozwojem organizacji społecznej. Niemałą rolę w tym zróżnicowaniu odgrywały zasoby środowiska, umożliwiające rozwój rzemiosł i zagęszczanie się osiedli¹¹.

W toczącej się dyskusji na temat zróżnicowania regionalnego ziem polskich w okresie wczesnośredniowiecznym, które H. Łowmiański określa mianem „regionalizmu podrzędnego”¹² należy za tem uwzględnić fakt, że

¹⁰ Por. studia J. Kostrzewskiego oraz Z. Rajewski, *Wczesnośredniowieczne ośrodki wiejskie w świetle dotychczasowego stanu badań*, „Sprawozdania I Sesji Archeologicznej”, s.4—8 i n.

¹¹ K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze*, Poznań 1951. Szereg uwag podaje w pracy: *Przemiany środowiska...*, o.c.

¹² H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1955. Rozpatrując zagadnienie regionalizmu gospodarczego w okresie formowania się państw słowiańskich na szerokim tle porównawczym, podnosi H. Łowmiański, że zróżnicowanie lokalne zajęć w dorzeczu Wisły i Odry ma cechy „regionalizmu podrzędnego”; podstawowym bowiem rodzajem gospodarki Słowian jest rolnictwo, łowiectwo zaś i bartnictwo oraz

przestrzenne układy struktur regionalnych wyrastały już we wczesnośrednio-wiecznym okresie nie tylko na bazie niejednorodnych warunków geograficznych i związanego z nimi sposobu produkcji, ale też wytworzonych przez wiekową działalność produkcyjną zespołów osadniczych i ośrodków organizacji terytorialnej o nierównych funkcjach społeczno-gospodarczych.

GEOGRAFICZNE I EKONOMICZNE CZYNNIKI FORMOWANIA SIĘ I TRWAŁOŚCI STRUKTURY REGIONALNEJ DOBY PLEMIENNEJ

Problem trwałości terytoriów plemiennych był w polskiej literaturze historycznej i geograficznej niejednokrotnie omawiany. E. Romer, W. Semkowicz, ostatnio J. Czyżewski, Z. Kaczmarsczyk i M. Kielczewska-Zaleska rozważali rolę czynników geograficznych w utrzymaniu się „regionów plemiennych“, podkreślając fakt wyraźnego związku między rozmieszczeniem terytoriów plemiennych, układem sieci hydrograficznej, oraz podstawowych jednostek fizjograficznych¹³. Na tym tle wyrosła koncepcja Romera podziału Polski na „jednostki antropogeograficzne“ kontynuowana i uzupełniana przez J. Czyżewskiego, ostatnio zaś przez M. Janiszewskiego¹⁴. Rozważając zagadnienie współczesnego podziału regionalnego Polski zaznacza J. Czyżewski, że należy je rozpatrywać także z geograficzno-historycznego punktu widzenia. „Regionalizm geograficzny Polski posiada swoją patynę wieku... Droga dociekań geograficzno-historycznych poznamy proces ich wykrystalizowania się i przeobrażania. Droga mozolnej, metodycznej analizy poznamy ich treść aktualną, tendencje i możliwości rozwojowe. Te dwie metody traktowania zagadnienia muszą się wzajemnie wspierać i uzupełniać“.

Nawiązując do badań W. Semkowicza nad historyczno-geograficznymi podstawami Śląska jako jednego z naszych regionów antropogeograficznych J. Czyżewski podkreśla, że „...organizacja plemienna była wyraźnie antropogeograficzną regionalizacją kraju“, a tronami regionów plemiennych były na ogół obszary naturalne, ograniczone puszcami plemiennymi. Spójnia

hodowla stanowią uboczne formy gospodarki. Tezy powyższe, ograniczające dynamikę rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich, nie doceniające w pełni roli prymitywnych form gospodarki w zróżnicowaniu regionalnym, które przetrwały, zostały uzupełnione szczegółowymi wywodami K. Tymienieckiego w artykule dyskusyjnym o *Początki państwa słowiańskich w nawiązywaniu gospodarczym*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych“, t.XVI, 1954.

¹³ E. Romer, *Rola rzek w historii geografii narodów*, „Przewodnik Naukowy i Literacki“ t.XXIX, Lwów 1901; tenże, *Wstęp do fizjografii powiatu mieleckiego*, „Kosmos“ 1911; M. Kielczewska-Zaleska, *O podstawy geograficzne Polski*, Poznań 1946; W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny“, t.XXXIX, 1925; J. Czyżewski, *Kilka uwag w związku z zagadnieniem regionów antropogeograficznych Polski*, *Czasopismo Geograficzne*, t.XVIII, Wrocław 1947, z.1—4, s.169—201.

¹⁴ M. Janiszewski, *Regiony geograficzne Polski*, Warszawa 1959.

plemienna rodziła się na tle wspólnoty pochodzenia, języka, obyczajów sposobu życia, doli i niedoli¹⁵.

Podobne stanowisko zajmuje J. Natanson-Leski w swej analitycznej pracy dotyczącej granic i podziałów Polski najstarszej.¹⁶ Podnosząc, że „...tradycja historyczna osobowości wielkich dzielnic naszych nie wywodzi się z ich odrębności politycznej w jakiegokolwiek epoce bytu naszego“ stwierdza że „...źródłem jej głębokim, a jedynym może być tylko odrębność szczepowa“; z niej płynie poczucie jedności, pochodzenia, węzłów krwi, jakie łączyły między sobą całą ludność każdej z osobna dziedziny naczelnej. Przyjmuje, „że głębokie podstawy podziału Polski Piastowskiej na pięć wielkich krain historycznych, z potężnej tradycji odrębności wyrosły, które są zarazem niewątpliwie całościami geograficznymi — uczyniły zeń dogmat, którego dziś już dowodzić nie potrzeba. Wielkopolska, Małopolska, Śląsk, Mazowsze i Pomorze wypełniają łączne dorzecza Odry i Wisły, wyczerpują zarazem pojęcie Polski pierwotnej“¹⁷.

Punkt wyjścia do odtworzenia tych prastarych krain szczepowych stanowi dla Natanson-Leskiego szczegółowa analiza warunków fizjograficznych. Ani językowe, ani etniczne cechy nie dają bowiem podstawy do odtworzenia ich zasięgów. Znamienny jest fakt, że koncepcja pięciu szczepowych krain naczelnych nie znajduje — jak sam autor zaznacza — oparcia w źródłach historycznych. Zarówno w Wielkopolsce Małopolsce i na Śląsku najdawniejsze tradycje związane z pojęciem tych ziem dotyczyły „przestrzeni niewielkiej, samej kolebki przodującego plemienia i jego sąsiedztwa“¹⁸. W Małopolsce pojęcie to skupiało się wokół trzech starych ognisk osadniczych: Krakowa, Wiślicy i Sandonierza i zgodne było raczej z prastarym podziałem kościelnym. Pojęcie Śląska rozpościerało się dopiero stopniowo na jego cały obszar, znane jest właściwie dopiero od drugiej połowy XII stulecia, gdy Wrocław został stolicą biskupstwa, a zarazem siedzibą wielkorządcy. Termin „Polonia“ na oznaczenie Wielkopolski występuje dopiero w źródłach XIII w. i dotyczy krainy mniejszej, prawdopodobnie gnieźnieńskiej. Również pojęcie Mazowsza skryształizowało się późno.

Nie mamy zatem żadnych podstaw do twierdzenia, że jednostki plemienne znane ze źródeł historycznych, oznaczały fazę rozpadu większych szczepowych terytoriów. Nie oznacza to oczywiście, że tak być nie mogło. Odnośnie nawet do możliwości odtworzenia ilości i zasięgu terytoriów plemiennych poważne zastrzeżenia podniósł ostatnio K. Buczek. Faktem bezspornym

¹⁵ J. Czyżewski, *Kilka uwag...*, o.c., s.179—183 i in.

¹⁶ J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s.68—69.

¹⁷ Tenże, o.c., s.85—187.

¹⁸ J. Natanson-Leski, o.c. s. 85—87, 182—183, 189, 232.

natomiast jest — jak zaznacza — istnienie tych organizacji u progu doby feudalnej oraz ich nierówny etap rozwoju społeczno-gospodarczego i politycznego¹⁹.

W świetle danych archeologicznych oraz historycznych widać, że organizacja plemienna wytworzyła się równolegle z rozwojem sił wytwórczych na dawno już zamieszkałych terenach rolnych. Znane ze źródeł historycznych plemiona śląskie, osiadłe w dorzeczu górnej Odry, dzierżą stare tereny osadnicze, pokrywające się z żyznymi glebami dolin i ziem lessowych. Znamienne jest położenie skupień osadniczych na ziemiach Wiślan na zagospodarowanych od neolitu terenach lessów i żyznych mad nadrzecznych, w pobliżu złóż solnych oraz wartościowych ilów, glin oraz rud darniowych, a nadto w pobliżu obronnych z natury występów skałek wapiennych oraz rzecznych arterii komunikacyjnych. Podobnie nawiązują do starych terenów kulturowych kompleksy osadnictwa otwartego i obronnego Wielkopolski oraz Polski środkowej.

Organizacja terytorialna grup osadniczych w dorzeczu Wisły i Odry nie przebiegała równomiernie; poszczególne państwka „plemienne“, jak słusznie zauważa K. Buczek, nie znajdowały się na tym samym etapie rozwoju społeczno-gospodarczego i politycznego²⁰. Intensyfikacja rolnictwa na dawno osiadłych terenach, wyrażająca się w przejściu do uprawy rolnej sprzężanej między VII—IX w., przez wprowadzanie nowych upraw prowadzi do wczesnego różnicowania funkcji poszczególnych obszarów produkcyjnych, do zagęszczania się zaludnienia około ośrodków intensywniejszej produkcji i do szybszego rozwoju ekonomicznego jednych, a opóźniania rozwoju innych terenów. Wielorakie były czynniki tego regionalnego zróżnicowania, o ile można wnosić ze skromnych danych archeologicznych i historycznych, i trudno byłoby ujmować te procesy w szybkich uogólnieniach. Rozwój poszczególnych ośrodków opierał się z jednej strony na doskonaleniu techniki rolnej, na zagęszczających się skupieniach osadnictwa rolnego i przetwórczego (np. Gniezno, Poznań), na miejscowych zasobach złóż solnych, rud darniowych, na produkcji hutniczej (Kraków, Kalisz, Wrocław, Łęczyca), jak też na układzie sieci drożnej wodnej i lądowej, łączącej już we wczesnym średniowieczu czołowe ośrodki produkcji stosunkami wymiany z krajami naddunajskimi, śródziemnomorskimi i innymi²¹.

¹⁹ K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat*, „Prace Komisji Nauk Historycznych PAN”, nr 5, Wrocław-Kraków 1960, s.89—93.

²⁰ K. Buczek, *Ziemie polskie...*, o.c., s. 91, 93—96. Tamże uwagi odnośnie terminu „plemie“.

²¹ Por. W. Kowalenko, *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej od VII—XII w.*, Poznań 1938; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953; K. Jażdżewski, *Ogólne wyniki badań archeologicznych w Gdańsku*, *Studia Wczesnośredniowieczne*, t.III, Warszawa-Wrocław 1955; Z. Wartowska, *Gród Czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim*, Warszawa 1958.

Jak wynika z dotychczasowych badań, na ziemiach polskich u progu doby feudalnej istniało kilka czołowych ośrodków produkcji rolno-hodowlanej i przemysłowej: krakowski, wiślicki, śląski, kujawski i wielkopolski, nadto ośrodki morskie w pobliżu Drużna i Gdańska, Kołobrzegu i Wolina, znana jest też rola Łęczycy. Położenie tych ośrodków na styku podstawowych krain geograficznych Polski — obszarów o zróżnicowanej gospodarce naturalnej rolniczej, leśnej, hodowlanej i przetwórczej — w sąsiedztwie morza lub złóż kruszcowych sprzyjało szybszemu podziałowi pracy, wymianie płodów i kształtowaniu się osad targowych²².

Znaczenie regionotwórcze tych ośrodków oraz czynniki ich rozwoju można by wyjaśnić tylko w drodze badań analitycznych, nie są to bowiem ośrodki jednorodne po względem gospodarczym. Obok gospodarki rolnej jako podstawowego sposobu produkcji cechuje ośrodki nadbałtyckie rozwój rybołówstwa, połowu śledzi oraz handlu. Drużno jest ośrodkiem wydobywania bursztynu. W Wolinie skupia się produkcja ceramiczna, później i złotnicza, Kołobrzeg stanowi ośrodek produkcji i handlu solą, Gdańsk skupia różnorodne gałęzie rzemiosła. Na czoło wysuwają się jednak ich funkcje handlowe. Kontakt z głównymi ośrodkami produkcji skandynawskiej, śródziemnomorskiej oraz wymiana dynamizuje ich życie i stanowi najważniejszy czynnik przyspieszający ich rozwój. Śląskie i małopolskie ośrodki cechuje szybki rozwój produkcji górniczej, garncarskiej i hutniczej²³.

Równolegle ze wzrostem funkcji czołowych ośrodków grodowych, z koncentracją rzemiosł na podgrodziach i powstawaniem osad targowych rozszerza się szczypty zrazu i wąski krąg powiązań administracyjnych i gospodarczych z zapleczem. Zasięg i trwałość tych więzi jest różna, łączy się z nimi rozwój i rola społeczna omawianych grodów, które staną się stopniowo ośrodkami władzy feudalnej, stolicami dzielnic, ziem, biskupstw i archidiakonatów (Kra-ków, Opole, Wrocław, Kołobrzeg, Szczecin, Gdańsk, Poznań i in.).

Niemale znaczenie w rozwoju omawianych skupień miał układ szlaków rzecznych i dróg lądowych, wiążących je z wewnętrznymi i zewnętrznymi regionami produkcji. Rolę południkowego szlaku bursztynowego, wiodącego od Bramy Morawskiej ku Bałtykowi, w rozwoju ziem południowej Polski oświetliły studia K. M a j e w s k i e g o²⁴; znaczenie szlaku kijowsko-praskiego

²² K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności...*, o.c., s.728 i in.; J. Czyżewski, *Kilka uwag...*, o.c. s.181 oraz M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska...*, o.c., s.56—77, tamże literatura.

²³ A. Gieysztor, *Kształtowanie się organizacji państwowych od IV do połowy IX w. „Historia Polski”*, t.I, do roku 1764, cz.I, Warszawa 1958, s.129—137 oraz *Spoleczeństwo wczesnofeudalne i jego podstawy gospodarcze*, tamże, s.143—150.

²⁴ K. Majewski, *Kontakty plemion zamieszkujących ziemie Polski z prowincjami rzymskimi w pierwszych wiekach naszej ery*. Ref. na I „Sesji Archeologicznej IHKM PAN”, Warszawa 1955.

i kontaktów handlowych z ośrodkami czarnomorskimi — badania T. Lewickiego²⁵. Układ tych szlaków handlowych nawiązywał wyraźnie do roznieszczenia najstarszych ośrodków produkcji i organizacji plemion polskich.

W świetle dotychczasowych badań nad terytorialnymi układami struktur społeczno-gospodarczych z okresu wczesnośredniowiecznego można sformułować twierdzenie, że zrąb przestrzennej struktury ziem polskich był u progu doby feudalnej wyraźnie zarysowany²⁶.

ORGANIZACJA FEUDALNA STANOWI ISTOTNY CZYNNIK KSZTAŁTUJĄCY STRUKTURY REGIONALNE I UTRWAŁAJĄCY WIĘZI TERYTORIALNE FUNKCJE KASZTELAŃSKICH OŚRODKÓW GRODOWYCH

Rozpatrując proces kształtowania się państwa polskiego w świetle nowych badań historycznych, podnieść należy rolę, jaką w powstaniu feudalnej organizacji terytorialnej odegrał poważny rozwój społeczno-gospodarczy ośrodków czołowych, umożliwiający zagęszczenie zaludnienia, postęp osadnictwa na terenach puszczy międzyplemiennych i powiązania siecią zwartej organizacji państwowej poszczególnych członów plemiennych²⁷. Akcja ta znajduje równocześnie silne podstawy w skupianiu większych obszarów ziemi — podstawowego ośrodka produkcji — w ręku monarchy, możnego rycerstwa i kościoła.

Nader niejednociele przebiega proces zagospodarowania ziem polskich w dorzeczu Wisły i Odry w ciągu okresu feudalnego. Zajęcie pod uprawę roli rozległych połaci kraju wyrównuje tylko częściowo kontrasty regionalne okresu wczesnośredniowiecznego. Utrzymują się na terenach puszczańskich aż do późnego okresu formacji feudalnej prymitywne formy gospodarki łowieckiej i zbierackiej, a wraz z nimi trwają zacofane, pierwotne elementy kultury²⁸. Równocześnie postępuje szybko rozwój sił wytwórczych na starych terenach osadniczych, gęściej przez ludność zamieszkanym. Na tym tle wyrasta rola plemiennych ośrodków regionalnych jako załączków struktury regionalnej.

1. Feudalna organizacja państwa polskiego opiera się w zasadzie na wytworzonym w uprzedniej epoce podstawowym zrębie sieci osadniczej i drożnej. Wyraźny związek genetyczny między strukturą terytorialną doby plemienną wczesnośredniowieczną stwierdzają badania historyczne i archeologiczne. Szczególną trwałość wykazują jednostki plemienne na Śląsku, gdzie podziały terytoriów książęcych oparły się na gra-

²⁵ T. Lewicki, *Źródła arabskie do dziejów słowiańskich*, Wrocław 1956.

²⁶ Por. M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska...*, o.c. s. 77

²⁷ M. Dobrowolska, o.c. s. 58—81.

²⁸ H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze...*, o.c., oraz K. Tymieniecki, *Początki państw słowiańskich...*, o.c.

nicach pierwotnych obszarów plemiennych²⁹. Jak stwierdza St. Arnold „... w XII i XIII wieku zachowała się pamięć o odrębności poszczególnych terytoriów, przejawiająca się w instytucji owych większych kasztelanów, których jurysdykcje obejmowały całą ziemię”. Cztery ziemie śląskie: wrocławska, lignicka, głogowska, i opolska odpowiadają terytorialnie czterem plemionom X wieku³⁰.

Trwałość terytorialnej struktury plemiennej wyraża się w fakcie, że organizacja grodowa kasztelanii w Polsce średniowiecznej nawiązuje wyraźnie do starych plemiennych ognisk osadniczych. Kasztelanie stanowią, jak mówi Natanson-Leski, „... dalsze stadium organizacji opolnej, gdy do więzi rodowej i związanej z nią solidarności mieszkańców w prawach i obowiązkach przybywa moment władzy książęcej³¹.

Rozpatrując zagadnienie organizacji grodowej na przykładzie szczegółowej analizy kilku kasztelanii stwierdził Z. Wojciechowski, że „... ustrój grodowy w swym założeniu jest organizacją majątku książęcego i jako taki opierać się musi na terytorialności”. Odchylenia od tej reguły są raczej rzadkie. Według Wojciechowskiego nadania dóbr na rzecz wielkiej własności nie rozbiły tej spoiwości. „Czoła opolne pozostawały bowiem zwyczajnie w rękę księcia”³².

Wyniki dotychczasowych badań upoważniają do wniosku, że kasztelańska organizacja grodowa była załączkiem terytorialnej organizacji sił wytwórczych wzajem ze sobą powiązanych. Ze względu na swe złożone funkcje gospodarcze, wojskowe i administracyjne kasztelańskie ośrodki grodowe odgrywały poważną rolę w kształtowaniu struktur regionalnych tym bardziej, że nawiązywały do prastarej organizacji opolnej. Postęp ekonomiczny — oparty na wytapianiu rud darniowych i rozwoju górnictwa, na zastosowaniu siły w hutnictwie żelaza, w przemyśle drzewnym i tkackim, oraz w młynarskim do poruszania młynów — umożliwił pewną specjalizację produkcji w książęcych i feudalnych ośrodkach grodowych. Skupienie podstawowych surowców mineralnych w rękę króla i wielkiej własności ułatwiało rozwój produkcji opartej na wiejskich osadach służebnych związanych z grodami. Występujące w świetle badań monograficznych zróżnicowanie gospodarki w ośrodkach dóbr monarchicznych i feudalnych: hodowlanej (Zagość, Wolbrom), górniczej (Łęczycza,

²⁹ W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, Odbitka z „Historii Śląska”, Wyd.AU, Kraków 1930, s.16—17.

³⁰ St. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej*, (XII—XIII w.), „Prace komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, z.2, Kraków 1927, s.98—99 i n.

³¹ J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953.

³² Z. Wojciechowski, *Momenty terytorialne organizacji grodowej w Polsce Piastowskiej*, *Studia nad historią prawa polskiego* pod red. O. Balzera, t.VIII, z.3, Lwów 1924 s.22.

Kielce, ośrodki nad Kamienną), łowieckiej, rybackiej i rolniczej (Sulejów, Przemęt) sprzyjało rozwojowi wymiany i wywierało wpływ na rejonizację struktur społeczno-gospodarczych. Regionotwórcze funkcje grodów kasztelańskich zaznaczały się też w licznych formach zależności i powinności ludności na rzecz grodu (budowanie grodów i straży, dawanie podwód i in.)³³.

Omawiane procesy kształtowały swoistość struktur terytorialnych, wpływając równocześnie na stabilizację organizacji grodowej. Terytorium kasztelanii nie było obszarem ujętym na wszystkich terenach Polski w ścisłe i stałe granice. Jak stwierdził St. Arnold analizując zasięg kasztelanii wolborskiej, trzon organizacji grodowej kasztelanii, pokrywający się z opolem, obejmował na tym puszczańskim terenie w pierwszej ćwierci XII wieku skromną ilość osad skupionych koło grodów. Późniejsze terytorium kasztelanii w określonych już granicach w wieku XIV było tworem postępującej akcji osadniczej³⁴. Społeczno-gospodarcza organizacja kasztelanii wykształcała się zatem stopniowo w ramach swoistych warunków fizjograficznych. Kasztelańska organizacja grodowa nie spełniała jednak swej roli, w miarę jak coraz to większe kompleksy dóbr — nadawane na rzecz szlachty, możnowładców i kościoła — zostały wyłączone w drodze immunitetów ekonomicznych i prawnych z zależności w stosunku do grodów.

2. Rola organizacji kościelnej w utwalaniu terytorialnych struktur okresu feudalnego. Równoległe z postępującym różnicowaniem przestrzennych układów społeczno-gospodarczych działały czynniki utrwalające dawne struktury terytorjalne. Jednym z nich jest znamenna swoistość i trwałość organizacji kościelnej. Kształtujący się w ciągu XI-XIII w. terytorialny podział kościelny oparł się w zasadzie na zrębie organizacji polityczno-administracyjnej. „Klasycznym tego dowodem — mówi St. Arnold — jest bulla gnieźnieńska z 1136 r., która wyznaczyła obszar diecezji gnieźnieńskiej za pomocą kasztelańskich jednostek administracyjnych”³⁵. Granice archidiaconatów przebiegają często zgodnie z granicami ziem, co utrzymuje trwałość podziałów administracyjnych. Współzależność politycznej i kościelnej organizacji terytorialnej występuje szczególnie wyraźnie w okresie odbudowy monarchii feudalnej za Kazimierza Odnowiciela oraz w okresie rozbitcia dzielnicowego³⁶.

³³ Obowiązek pełnienia szeregu posług na rzecz grodów obejmował nie tylko wsie służebne, ale też i inne, leżące zazwyczaj w najbliższym promieniu. Por. K. Tymieniecki, *Ziemie polskie w starożytności...*, o.c., s.22, 26—27, 30 i in., tamże literatura.

³⁴ St. Arnold, *Władztwo biskupie na wolborskim grodzie w XIII wieku*, Warszawa 1921—1922, s.1—3, tamże mapa.

³⁵ St. Arnold, *Terytoria plemienne...*, o.c.

³⁶ J. Natanson-Leski, *Zarys granic...*, o.c., s.20—24; P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s.30—48; M. Szczaniecki, *Monarchia wczesnofeudalna w XI do połowy XII w.*, *Historia Polski*, t.I, cz.I; tamże, s.230,238 oraz mapy ziem polskich ok.1138 r. oraz podziału diecezjalnego w XII w.

Podstawę więzi terytorialnej niższego rzędu stanowi sieć ośrodków parafialnych, skupiających stare i nowo zakładane osiedla rolnicze. Powstające stale w miejscu grodów, później w ośrodkach dóbr feudalnych, pełniły parafie nie tylko funkcje administracyjne, ale i gospodarcze. Przy kościołach odbywała się zwyczajnie wymiana towarowa, bardzo częstym zjawiskiem było łączenie świąt z targami. Na zachodzie Europy, „...stosunek między ośrodkami targowymi i ośrodkami kultu religijnego stawał się tak ścisły, że można postawić prawo wzajemnego oddziaływania: gdzie istnieje targ, tam powstaje kościół, gdzie istnieje kościół, tam tworzy się targ”³⁷. Dotyczy to również ziem polskich. Funkcje parafii jako ośrodków organizacji kościelnej i gospodarczej, kultu oraz wymiany powodują kształtowanie się silnej więzi grupowej³⁸.

Fakty te mają duże znaczenie na nowych terenach osadniczych, gdy rolnictwo wkracza w głąb puszczy. Organizacja parafialna spaja więzią społeczną stare ośrodki parafii, leżące na zagospodarowanych terenach nadrzecznych, z młodymi osiedlami puszczańskimi. Takie procesy obserwuje się na terenie Puszczy Sandomierskiej, analogiczne przebiegają i na innych terenach. Rosnące wraz z rozprzestrzenianiem się latyfundiów feudalnych funkcje gospodarcze i społeczne tych dóbr, oraz poważna rola wielkiej własności w akcji kolonizacyjnej i organizacji sił wytwórczych sprawiają, że wywiera ona znaczny wpływ na kształtowanie się jednostek parafialnych i ich zasięg. Jak stwierdza P. Szafran, wsie stanowiące własność fundatora wchodziły nieraz w całości w skład nowo fundowanych parafii³⁹. Wyraźny związek między podziałem terytorialnym wielkiej własności świeckiej i kościelnej występuje na nowych terenach osadniczych Puszczy Sandomierskiej. Klucz dzikowski dóbr tarnowskich wchodzi do parafii Wielowieś (później Dzików), Dobra Mieleckich — do parafii Mielec, klucz rzochowski dóbr — do parafii Rzochów⁴⁰.

Analiza formującej się organizacji dóbr feudalnych oraz terytorialnej organizacji kościelnej w powiązaniu z rozwojem osadnictwa dowodzi ich wyraźnej współzależności wynikającej z gospodarczego podłoża struktury regionalnej. Szczególną trwałość cechuje jednak układ terytorialnej organizacji kościelnej, która utrzymała się w swym zasadniczym zrębie aż do XX w., stanowiąc jeden z ważnych elementów regionalnej struktury formacji feudalnej i kapitalistycznej.

3. Sieć miast i szlaków handlowych XIII i XIV wieś stanowi zrab układów regionalnych ziem polskich. Miasta jako ośrodki ciężenia.

³⁷ St. Arnold, *Terytoria plemienne...*, o.c., s.23—24 oraz P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej...*, o.c.

³⁸ G. Le Bras, *Prologomenes*, t.I., *Historie du Droit et des Institutions de l'Eglise en Occident* publiée sous la direction de Gabriel le Bras, Paris, s.136—138, les Coordinations Regionales.

³⁹ P. Szafran, o.c., s.49,51,70—82.

⁴⁰ M. Dobrowolska, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej...*, o.c.

Kształtowanie się sieci miast jako ośrodków eksploatacji górniczej i przemysłowej stwarza nowe warunki dla rozwoju ekonomicznego regionu. Powstaje zagadnienie stosunku sieci ośrodków miejskich do dawnych ośrodków targowych i grodowych oraz do centrów organizacji parafialnej i feudalnej: czy i o ile lokacja miast zmieniła dawne układy struktury terytorialnej ziem polskich. Zestawiając wyniki badań historycznych można stwierdzić, że sieć miast narasta początkowo na zrębie starej organizacji osad targowych, ośrodków produkcji przemysłowej i wymiany. Zagęszcza się ona silnie równoległe z postępowaniem osadnictwa rolnego XIII i XIV wieku oraz z poważnym rozwojem sił wytwórczych, ze wzmożoną eksploatacją złóż kruszcowych, rozwojem hutnictwa i innych gałęzi przemysłu⁴¹. Znaczny odsetek miast znanych z okresu przenoszenia ich na prawo magdeburskie i średzkie to dawne osady targowe i *civitates* przedlokacyjne. Wiele z nich cofa się swoją genezą do osad podgrodowych. Położone zazwyczaj przy ważniejszych drogach handlowych, tranzytowych czy lokalnych, często na skrzyżowaniu dróg lądowych i wodnych, rozwijały się one z dawna jako ośrodki produkcji rzemieślniczej oraz wymiany. Spośród 115 miast Małopolski, wymienionych w *Liber Beneficiorum Długosza*, 44% stanowiły według Maleczyńskiego dawne targowiska oraz ośrodki kultu⁴². Badania Müncha nad genezą rozplanowania miast wielkopolskich stwierdzają, że miasta lokowane na prawie niemieckim nawiązywały przeważnie do dawnych ośrodków targowych, skupisk produkcji rzemieślniczej, ośrodków władzy, administracji kościelnej, zachowując często ich rozplanowanie. Również na Pomorzu i w Prusiech powstawały miasta zwyczajnie na miejscu dawnych grodów i podgrodzi⁴³.

Sieć podstawowa osadnictwa miejskiego XIII i XIV wieku opierała się zatem na terytorialnej strukturze Polski wczesnofeudalnej, wykształconej na bazie wieloletniego rozwoju sił wytwórczych i stosunków społecznych. Elementy tej struktury połączone były już uprzednio więzią organizacji i zależności przestrzennych, wyrażających się w funkcjach administracyjnych ośrodków regionalnych oraz w kształtowaniu ośrodków wymiany. Ilustruje to do pewne-

⁴¹ Zagadnienie początków miast i nawiązania do położenia grodów omawia w kilku pracach K. Tymieniecki, *Zagadnienia początków miast w Polsce*, „Przegląd Historyczny”, t. XXI, 1930; *Uwagi nad osadnictwem wiejskim i początkami miast w Polsce*. Por. też T. Lalik. *Sporne zagadnienia powstania miast zachodniosłowiańskich*, „Kwartalnik Historyczny”, rocz. LXIV, Warszawa 1957, nr 4—5; tenże, *Stare Miasto w Łęczycy*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. IV, nr 4 Warszawa 1956; tamże obszerna literatura.

⁴² K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i ich stosunek do miast na prawie niemieckim*, Studia nad Historią Prawa Polskiego t. X, z. 1, Lwów 1926.

⁴³ H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w.*, Kraków 1946, Zagadnienie kształtowania się miast i ich form ewolucyjnych w Polsce omawia szczegółowo K. Tymieniecki w pracach: *Organizacja rzemiosła wczesnośredniowiecznego a geneza miast polskich*, Studia Wczesnośredniowieczne, t. III oraz *Zagadnienie śląskie doby dawniejszej*, „Roczniki Historyczne”, t. XXI, 1956.

go stopnia układ dróg lądowych i wodnych, stykających się ze sobą w ważnych punktach przepraw, których dawniej broniły grody, od XIII zaś wieku bronić będą obwarowane miasta. Znamienna jest trwałość podstawowego zrębu sieci miast i dróg Polski piastowskiej w jej zachodniej części⁴⁴. Trzon tej struktury stanowiły miasta: Kraków, Poznań, Wrocław, Kalisz i Łęczyca, połączone węzłami sieci drogowej z zewnętrznymi i wewnętrznymi regionami produkcji i ośrodkami wymiany. Funkcje administracyjno-prawne, produkcyjne i handlowe miast kształtuje w każdym okresie dziejowym świadoma polityka państwa, centralizująca życie regionu poprzez lokalizację urzędów, szkół i in., poprzez uprawnienia handlowe, interwencję w sprawie korzystania z dróg itd. Rola tego czynnika zaznacza się wyraźnie za panowania Kazimierza Wielkiego w uprzywilejowaniu miast małopolskich.

4. Funkcje regionotwórcze miast. Społeczny podział pracy między miasto i wieś. Kształtowanie się rynku lokalnego i więzi regionalnej. Szybszy rozwój sił wytwórczych oraz postępująca specjalizacja produkcji rzemieślniczej na terenie Śląska, Małopolski, Pomorza i Wielkopolski oddziałują na rozwój miast. Oparte na zróżnicowanej bazie surowcowej i powiązaniach komunikacyjnych, różnicują się funkcje miast i ich rola na terenie zaplecza. Szczególna rola regionotwórcza przypada miastom Śląska, rozwijającym się na podłożu produkcji górniczej i przemysłowej, zwłaszcza metalurgicznej. W ciągu XIII i XIV w. powstaje na górniczym terenie Dolnego Śląska gęsta sieć miast, związana z rozwojem górnictwa (eksploatacją kruszców ołowiu, rudy żelaznej, miedzi, kamieni budowlanych) oraz hutnictwa. Na Wyżynie Śląsko-Małopolskiej skupia się górnictwo cynkowo-olowiane w starych regionach: bytomsko-siewierskim i chrzanowsko-trzebińskim, przyspieszając rozwój miast Olkusza i Bytomia⁴⁵.

Znamienne jest dla omawianego okresu kształtowanie się trwałych więzi produkcyjnych i handlowych ośrodków miejskich z otaczającym je zapleczem. Wiele kopalń na Śląsku staje się w XIV w. własnością miast i mieszczan zasobnych w kapitał. Akumulacja kapitału umożliwia rozwój nakładu kupieckiego w produkcji o charakterze kapitalistycznej manufaktury, która opiera się na pracy rzemieślników pozacechowych, osiedlających się na peryferiach miast, lub też na pracownikach wiejskich, mieszkających na ich zapleczu. Procesy te, narastające w ciągu XV i XVI wieku, prowadzą do szybkiego rozwoju sił wytwórczych. Wyodrębniają się na Śląsku małe regiony o wyspecjalizowanej produkcji górniczej i rzemieślniczej. Powstają korzystne warunki do społecznego i terytorialnego podziału pracy i rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej.

⁴⁴ M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska...*, o.c., s.110—112 oraz mapa nr 2.

⁴⁵ K. Maleczyński, *Z dziejów górnictwa śląskiego w epoce feudalnej, Szkice z dziejów Śląska*, Warszawa 1953, s.200—208. Por. też M. Dobrowolska, *Przemiany środowiska...*, o.c., s.112—113. Tamże literatura.

Kształtują się „...terytorialnie mniejsze, ale bardziej zwarte i pogłębione rynki lokalne wiążące ściślej okoliczną ludność rolniczą z ośrodkami miejskimi rzemiosła i wymiany”⁴⁶.

Stopień wykształcania się omawianych struktur regionalnych, odzwierciedlających przodującą rolę miast jako ośrodków przemysłowych w wytwarzaniu rynku wewnętrznego i powiązań regionalnych, jest różny na poszczególnych terenach kraju. Znacznie skromniej oddziałuje zapewne na przeobrażenie stosunków społeczno-gospodarczych wiejskiego zaplecza manufakturowa produkcja małych ośrodków, jak Wschowa, Leszno, Nowy Sącz i Brzeziny.

Znamiennym rysem różnicowania regionalnego są wzrastające kontrasty gęstości zaludnienia oraz skupień ludności, wykazujące dialektyczną zależność niejednolitego rozwoju sił wytwórczych wykształcających się regionów. Wrocław liczy w końcu XIV w. 20 tys. mieszkańców, Poznań około 4 tys., Kraków i Gdańsk około 15 tys.⁴⁷. Wyrazem tych różnicowań jest nierównomierna gęstość zaludnienia kraju, wahająca się na ziemiach Śląska od 8 do 12, a nawet do 20 i więcej osób na km², w ziemi lubelskiej zaś od 1 do 4 i od 4 do 7 osób na km²⁴⁸.

Rozpatrując rolę poszczególnych miast jako ośrodków ciężenia na terenie regionu, podnieść należy ich siłę atrakcyjną, przyciągającą zarówno mieszczan, jak też ludność czeladniczą. Jak podaje S. Piekarczyk, na terenie Krakowa znani są w początku XIV wieku mieszczenie pochodzący z kilkunastu miast Małopolski⁴⁹. Miasto jako rynek pracy ściągało ludność wiejską nawet w okresie pańszczyźnianej gospodarki folwarcznej. Zarówno do Krakowa, jak i do miast mniejszych (np. do Biecza) przenikała stale ludność chłopska z pobliskich wsi, znajdując tu zatrudnienie jako służba domowa, jako uczniowie lub czeladnicy u mistrzów cechowych⁵⁰.

Wytwarzają się też regionalne powiązania w następstwie akcji osadniczej miast na sąsiadujących terenach. Postęp tej akcji ułatwiła nowa organizacja gospodarki rolniczej, oparta na regulacji ustroju agrarnego wsi i rencie pieniężnej. Położenie wsi w stosunku do miejskich ośrodków produkcji i wymiany

⁴⁶ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku*, cz.I, Warszawa 1957, s.159; B. Baranowski i St. Herbst, *Ugruntowanie się ustroju folwarczno-pańszczyźnianego*, *Historia Polski*, t.I, cz.II, Warszawa 1958, s.450 i in.

⁴⁷ E. Maleczyńska, *Rozkwit miast, wytwórczości rzemieślniczej i górniczej oraz handlu*, *Historia Polski*, t.I, cz. I, o.c., s. 515—522; J. Bardach i G. Labuda, *Rozwój gospodarki towarowej na wsi i mieście*, *Historia Polski*, t.I, cz.I, s.379—385, 387—388; Z. Kaczmarczyk *Rozkwit miast, wytwórczości rzemieślniczej i górniczej oraz handlu*, *Historia Polski*, t. I, str.509.,

⁴⁸ T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV w.*, Wrocław 1935.

⁴⁹ S. Piekarczyk, *Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w.*, Warszawa 1955.

⁵⁰ H. Bieniarzówna, *Chłopi w rzemiośle krakowskim w XVII w.*, „Przegląd Historyczny”, t.XLVII, nr 3, 1956 oraz T. Lalik, *Z zagadnień genezy miast w Polsce*, tamże, t.XLIX, z.3, 1958; T. Ślaski, *Studia nad ludnością Biecza w XIV—XVII wieku*, Małopolskie Studia Historyczne, Kraków 1959.

wpływa na intensyfikację produkcji rolniczej i powoduje zróżnicowanie stopnia rozwoju gospodarczego obszarów rolniczych.

5. Kształtowanie się nowych rejonów gospodarki rolnej, różnicowanie się ich funkcji. Postępująca specjalizacja regionów gospodarczych. Równoległe z rozwojem gospodarki towarowo-pieniężnej postępuje proces szybkiego zagospodarowania terenów leśnych i dalszego przestrzennego różnicowania się rejonów produkcji rolnej, rolno-hodowlanej, pasterskiej, leśnej i przemysłowej. Różnicowanie to wykazuje silny związek z warunkami środowiska przyrodniczego. Zaznacza się to szczególnie na ziemiach południowej Polski ze względu na ich niejednolite warunki gleby, klimatu, nawodnienia oraz skupienie zasobów mineralnych. Na Śląsku i w Małopolsce kształtują się w ciągu XIV—XVI w. specyficzne cechy przetrwałych do dnia dzisiejszego regionów górniczych o wyspecjalizowanej produkcji, zagęszczonym zaludnieniu i sieci miast: podsudecki w okolicy Kowar, Jeleniej Góry i Bolesławia; bytomski, tarnogórski, olkuski oraz hutniczy nadwarciański, Staropolski nad Kamienną, kielecki i inne⁵¹. Począwszy od XIV w. przeobraża się na rozległej przestrzeni leśny teren Karpat w związku z rozprzestrzenianiem się nowych form gospodarki pasterskiej i różnicowaniem stosunków etnicznych⁵². Określanie i różnicowanie używalności leśnych w dobrach królewskich i feudalnych ogranicza eksport wosku, miodu, potażu; wprowadza na tereny leśne swoiste cechy struktur regionalnych: np. podział Puszczy Kurpiowskiej na bory bartnicze i bartniczą organizację Kurpiów, która stabilizuje przetrwale tu stosunki gospodarcze. Na terenach rolniczych wyodrębniają się przodujące w rozwoju stare obszary osadnicze, oparte na przekształconym ustroju wsi trójpolowej, oraz tereny nowolokowanych wsi łańców leśnych o systemie renty pieniężnej w stosunku do obszarów zacofanej gospodarki naturalnej o przetrwałych swoistych elementach ustroju agrarnego i stosunków społecznych.

Bogactwo tej różnorodności ekonomicznej ziem polskich nie zamyka się — jak słusznie podnoszą H. Madurowicz i A. Podraza, do wyznaczonych przez R. Rybarskiego czterech rejonów: zbożowego północno-zachodniego, górniczego, hodowlanego i leśnego, wyznaczonych na zasadzie li tylko ich udziału w produkcji krajowej i eksporcie zagranicznym⁵³. Obraz daleko posuniętego w XVI w. zróżnicowania gospodarczego i stosunków produkcji w ich podstawowych elementach (struktury własnościowej, kierunku produkcji, odsetka kultur, stosunków demograficznych i społecznych oraz

⁵¹ Por. E. Maleczyńska, *Rozkwit miast, wytwórczości rzemieślniczej i górniczej oraz handlu, Historia Polski, t.I, Warszawa 1958; St. Arnold i M. Bogucka, Rozkwit gospodarczy miast, tamże, t.II.*

⁵² Por. M. Dobrowolska, o.c. s. 104—110

⁵³ R. Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, t.I, Poznań 1928, rozdz.III, Struktura gospodarcza Polski na tle rozwoju handlu, s.195—208 oraz H. Madurowicz i A. Podraza, Regiony gospodarcze Małopolski..., o.c., s.13—14.*

warunków fizjograficznych) odsłaniają prace *Atlasu historycznego Polski*. Występuje specyfika gospodarcza Prus, którą cechuje m.in. silniejszy rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej, opartej na wykształconej sieci miast, większy udział kmiecy i poważniejsza rola sił najemnych w rolnictwie⁵⁴; specyfika Mazowsza, szczególnie zaś województwa plockiego, polega na ogromnym rozdrobnieniu i zdecydowanej przewadze własności typu cząstkowego, a znikomym odsetku dóbr królewskich⁵⁵. W obrębie każdej dzielnicy występują ponadto poważne kontrasty w gęstości zaludnienia, strukturze własnościowej, demograficznej i społecznej, odsetku upraw, stopniu urbanizacji, zagęszczeniu sieci komunikacyjnej itd. Prace *Atlasu* dają gruntowną podstawę do analizy związków zachodzących między wykształceniem struktur społeczno-gospodarczych a warunkami środowiska przyrodniczego, stanowią punkt wyjścia do określenia odmiennych funkcji poszczególnych dzielnic i poszczególnych regionów. Coraz liczniejsze badania monograficzne odsłaniają proces wykształcania regionów, daleko posuniętą specjalizację regionów górniczo-przemysłowych, postępowej gospodarki rolnej o systemie renty pieniężnej, zróżnicowanej gospodarki na terenach leśnych, w ich zmienności i trwałych układach, krystalizujących się na podłożu wiekowego rozwoju społeczno-gospodarczego.

6. Rola państwa w kształtowaniu struktur i więzi regionalnych. Podział administracyjny państwa jako czynnik organizacji terytorialnej. Różnicująca się struktura osadnicza ziem polskich równoległe z rozwojem sił wytwórczych i zagęszczeniem sieci miast, rozrost latyfundiów kościelnych i świeckich, które przejmują funkcje sądowe i administracyjne władzy państwowej w stosunku do ludności osiadłej w obrębie dóbr i uniezależniają się poprzez immunitety ekonomiczne od szeregu obowiązków na rzecz grodów — spowodowały rozkład dawnych struktur i więzi regionalnych. Już w pierwszej połowie XIII w. uległy likwidacji typowe dla wczesnofeudalnego okresu wiejskie osady służebne i rzemieślnicze. Maleje rola ośrodków grodowych, a wzrasta znaczenie miejskich ośrodków produkcji i wymiany — centrów administracji sądowej i innej, które pełnią też funkcje obronne. Organizacja państwa przez Łokietka i Kazimierza Wielkiego zdążyła do wzmocnienia aparatu administracyjnego. Funkcje administracyjne przejmowali starostowie, zastępując stopniowo kasztelanów. Postępujący równocześnie podział pracy między miasto i wieś oraz rozwijająca się wymiana lokalna stworzyły inne warunki dla formowania układów regionalnych.

Ustalenie się nowego zrębu organizacji terytorialnej Polski stanowi problem niedostatecznie jeszcze zbadany. W Polsce zachodniej miasta o starych trady-

⁵⁴ M. Biskup przy współudziale L. Koca, *Prusy królewskie w drugiej połowie XVI wieku, Atlas historyczny Polski, Seria A, Mapy szczegółowe*, t.2, Warszawa 1961, s.8.

⁵⁵ A. Gieysztorowa i in., *Województwo plockie około 1578*, Warszawa 1958, s.64—65.

cjach historycznych stanowią trzon struktury regionalnej, a na ziemiach wschodnich w okresie ekspansji Polski wobec słabego rozwoju sił wytwórczych — konkurujące z nimi nowe ośrodki rozprzestrzeniających się dóbr latyfundialnych. Odrębna struktura gospodarcza, społeczna i etniczna tych ziem utrudnia spistość terytorium Rzeczypospolitej oraz kształtowanie się trwałego zrębu terytorialnego w okresie przeniesienia ośrodka władzy do Warszawy.

Jaką rolę odgrywa w tych warunkach polityka państwa i nowa organizacja terytorialna kraju? Podział administracyjny Polski na ziemie, województwa, na sądowe okręgi powiatowe oraz ich funkcje prawne stanowią tylko do pewnego stopnia odbicie roli władzy państwowej w organizacji regionu. Spistość nowej struktury administracyjnej osłabiają ograniczenie ośrodków organizacji prawnopublicznej do funkcji sądowniczych i to niepełnych, podział tych funkcji między sądy prawa niemieckiego w miastach, przetrwanie sądów prawa zwyczajowego we wsiach lokowanych na prawie niemieckim, szeroki samorząd wsi prawa wołoskiego i olęderskiego, przede wszystkim zaś rosnące uprawnienia władz patrymonialnych na rozległych terenach Rzeczypospolitej. Ograniczająca się do funkcji sądowniczych i skarbowych organizacja terytorialna kraju, zmniejszona uprawnieniami władzy patrymonialnej i pozbawiona funkcji wojskowych, nie wywierała też poważniejszego wpływu na koordynowanie stosunków gospodarczych i kształtowanie więzi regionalnych.

7. Rola wielkiej własności w różnicowaniu i unifikowaniu struktur regionalnych. Rozprzestrzenianie się folwarków poprzez skup solectw, rugowanie chłopów z lepszych zwłaszcza gruntów i zagarnianie pustek przeobraża przestrzenny układ stosunków własnościowych. Komasaacja ziemi w ręku wielkiej własności, hamująca kształtowanie się rynku wewnętrznego, stanowi ważny instrument wpływu możnej szlachty i Kościoła na różnicowanie struktur regionalnych w epoce feudalnej. Zaznacza się to przede wszystkim w kierunku i poziomie produkcji. Skupiając w swym ręku ziemię i siły wytwórcze, narzędzia pracy i pańszczyźnianą siłę roboczą, mając możliwość doskonalenia narzędzi i metod pracy — dwór pański był czynnikiem postępu lub zacofania. Fakty te stają się oczywiste w świetle materiałów gromadzonych w pracach historycznych i ekonomicznych po drugiej wojnie światowej, które umożliwiają porównanie działalności gospodarczej na terenie poszczególnych dóbr wielkiej własności.

Rozpatrując proces zagospodarowywania Puszczy Sandomierskiej na terenie dóbr wielkiej własności (Tarnowskich, Mieleckich, Baranowskich oraz królewskich), które wchodziły głębokimi klinami ze starych nadrzecznych ośrodków osadniczych, dostrzegamy wyraźny związek tej akcji z warunkami fizjograficznymi. W północnej, zabagnionej części utrzymuje się puszcza aż do początku XVIII w. niezależnie od stosunków własnościowych. Kierunki i rozmiary akcji osadniczej rolnej w poszczególnych kluczach dóbr magnackich

i królewskich dostosowane są ze względów ekonomicznych do podłoża; jakoś gleb odgrywa zasadniczą rolę w postępie osadnictwa. Wsie powstałe między XIV i XVII wiekiem zakładane są na płatach glin, na terenach wzniesionych odpowiednio w stosunku do poziomu wody zaskórnej. Innymi względami kieruje się przetwórcza gospodarka leśna i hutnicza, którą znaczą na płonych piaskach poręby, huty, kuźnice, maziarnie, kopce i dymarki. W zależności od typu produkcji kształtuje się wielkość jednostek osadniczych i ich ustrój agrarny. Z rodzajem produkcji wiążą się też częściowo stosunki społeczne: inne we wsiach rolniczych, odmienne w „budach”, w osiedlach związanych z gospodarką hutniczą, w wioskach i przysiółkach żyjących z wypalania węgla, potażu, ze splawu i transportu drzewa.

Równoległe z eksploatacją puszczy i postępowaniem osadnictwa wykształcają się odrębne subregiony zróżnicowanych typów produkcji, związanych raczej z warunkami środowiska niż ze stosunkami własnościowymi⁵⁶. Nasuwa się zatem pytanie, czy i o ile organizacja dóbr feudalnych kształtuje strukturę społeczno-gospodarczą regionu. Funkcje wielkiej własności uzewnętrzniają się w świetle dokumentów lokacyjnych i lustracji w organizowaniu, przyśpieszaniu lub hamowaniu procesów osadniczych, w regulowaniu planów wsi w przeciwieństwie do chaotycznej rozbudowy i spontanicznego zawłaszczania puszczy przez rozradzającą się ludność chłopską. Położone na peryferiach puszczy ośrodki dóbr magnackich jak Wielowieś (później Dzików-Tarnobrzeg), Baranów, Mielec czy Chorzelów, oraz dóbr królewskich, jak Sandomierz i Ropczyce, kierują akcją gospodarczą, organizują stosunki społeczne. Z tymi to ośrodkami dóbr, które są równocześnie miejscami targów, organizacji parafialnej, produkcji przetwórczej i wymiany, powiązane są szeregiem powinności gospodarczych i społecznych ciążące do nich wsie wielkiej własności. Czynnikiem nie-małej wagi w formowaniu się więzi regionalnych są różne formy posług pańszczyźnianych na rzecz ośrodków folwarcznych, np. posługi ludności chłopskiej z odległych wsi w zamku baranowskim, dalekie transporty surowca i produktów przemysłu dworskiego, splaw drzewa, rudy i inne. Te więzi organizacji feudalnej wyznaczają zasięg ciążenia regionalnych, które przetrwały aż po późny okres narastających stosunków kapitalizmu⁵⁷.

Widoczna w poszczególnych kluczach dóbr tendencja do przystosowania gospodarki do potrzeb rynku zagranicznego odgrywa znamienne rolę w różnicowaniu stosunków lokalnych. Kształtowanie się poważnego zagranicznego rynku zbytu na płody rolne w XVI w. i opłacalność produkcji zbożowej przyśpieszają akcję osadniczą na terenie puszczy, położonych w dorzeczu Wisły.

⁵⁶ M. Dobrowolska, *Osadnictwo Puszczy Sandomierskiej...*, l.c.

⁵⁷ Por. M. Zgórnjak, *Relikty średniowiecznych powinności skarbowych na wsi małopolskiej XVI—XVIII wieku*, PAN Inst. Hist., *Studia z historii społeczno-gospodarczej Małopolski* pod red. C. Bobińskiej, t. III, Warszawa 1959.

Ta ważna arteria wodna wraz z siecią dopływów stanowi czynnik wielkiej wagi, kształtujący strukturę gospodarczą obszarów nadwiślańskich już od czasów średniowiecza. Widomym znakiem tego czynnika jest rozwój Kazimierza, Warszawy, Torunia i wielu innych ośrodków handlowych leżących na szlaku Wisły. Organizacja zbytu znajduje się w ręku dóbr feudalnych, dwór jest pośrednikiem w wymianie towarowej, odsuwając chłopą nawet od rynku lokalnego. Przykładem może być handel magnacki ośrodka latyfundiów sieniawskiego, który organizował zbyt produkcji rozległego kompleksu dóbr dziedzicznych i starostwa sieniawskiego na długości 450 km statkami magnackimi do Gdańska. Sieniawa nad Sanem, ośrodek dóbr i starostwa — miasteczko od r. 1676 stanowiło ze względu na swe położenie w wieku XVII i pocz. XVIII w centrum tego eksportu, obejmującego zboże i towar leśny (saletrę, szmelcugę, wosk itp.) dóbr dworskich oraz kaszę hreczaną, skóry, płótno i przędzę, lój i wyroby przemysłu wiejskiego wsi, zwożone przez kupców — froktarzy, których werbował dwór na rozległym terenie górnego Dniestru i środkowego Sanu (z 60 wsi). Transport towarów, spław statkami magnackimi, które obsługiwali flisacy z dóbr folwarcznych, włączał rozległy obszar gospodarczy i demograficzny Sanu i Dniestru w obręb organizacji eksportu i importu z Gdańskiem. Analogiczna była rola wielu portów rzecznych na Wiśle, które zabierały całą nadającą się do spławu produkcję towarową zaplecza. W świetle badań J. Burszty okazuje się, że handel magnacki i kupiecki dóbr sieniawskich z Gdańskiem, nie mający oparcia w produkcji rzemiosła miejscowego, nie wpłynął na uformowanie się trwałych struktur regionalnych⁵⁸.

Wyraźnie natomiast społeczno-gospodarcze i kulturowe układy regionalne kształtowały się w ramach terytorialnych organizacji dóbr królewskich na obszarach karpaccich. Zwarte terytoria „państwa” żywieckiego, starostwa nowotarskiego, czorsztyńskiego, oparte granicami na działach wodnych, powiązane jednolitą władzą patrymonialną i jej dyrektywami gospodarczymi, administracyjnymi i sądowniczymi dawały podstawę do unifikacji wielu cech gospodarczych, społecznych i kulturalnych, a przez to do powstawania zróżnicowań regionalnych. Wytwarzały się one na podłożu prawnogospodarczym poprzez styczości przymusowe i dobrowolne ludności w toku prac rolnych, leśnych i innych powinności pańszczyźnianych⁵⁹.

Ruina gospodarcza kraju, wywołana wojnami szwedzkimi i kozackimi, powszechne zniszczenie miast na ziemiach Mazowsza, Małopolski i innych

⁵⁸ J. Burszta, *Handel magnacki i kupiecki między Sieniawą nad Sanem a Gdańskiem od końca XVII do połowy XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t.XVI, tamże mapki nr 2 i 3.

⁵⁹ K. Dobrowolski, *Badania nad ugrupowaniami etnograficznymi w Karpatach Zachodnich*. Odb. ze „Sprawozdań Polskiej Akademii Umiejętności”, t.XLIII, 1938, nr 5, s.181; Tenże, *Studia nad teorią kultury ludowej, Etnografia polska*, t.IV, Wrocław 1961.

dzielnie przyspiesza koncentrację ziemi w rękę magnatów i upadek miast, utrwalając elementy struktury feudalnej.

8. Różnicowanie się struktur i specjalizacja regionów w okresie rozwoju manufaktury. Nowe elementy wstępnych form kapitalistycznej organizacji produkcji w postaci nakładu i manufaktury wkraczają z różnym nasileniem i w różnych formach na poszczególne ziemie polskie, nie zmieniając jednak podstawowych układów regionalnych rozmieszczenia przemysłu.

Aż do czasu wprowadzenia sieci kolei żelaznych baza surowcowa i warunki fizjograficzne wywierają silny wpływ na rozmieszczenie przemysłu, zwłaszcza metalowego. Główne skupienia tej produkcji w okresie rozwoju manufaktury utrzymują się na dawnych terenach, w pasie wyżyn południowych i Sudetów. W rejonie Gór Świętokrzyskich koncentruje się, jak wywodzi H. Madurowicz, ponad 75% wielkich pieców ze względu na bogate zasoby materiału opałowego i siły wodnej. Zakłady rozrzucone na dużym obszarze w zachodniej i północnej części Gór Świętokrzyskich, około starego jądra Zagłębia Staropolskiego, skupiają się głównie w górnym i środkowym biegu Kamiennej i jej dopływów (Kuznice Suchedniowskie) oraz w dorzeczu górnej Pilicy, Nidy i Czarnej. Około 14% wielkich pieców, znanych na terytorium Rzeczypospolitej w końcu XVIII wieku, znajdowało się na terenie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, a 10% — w pozostałej części Rzeczypospolitej⁶⁰. Tu też powstają w drugiej połowie XVIII w. zakłady związane z przeróbką żelaza (blacharnia i kotłownia w kluczu Suchedniowskim, fabryki drutu i inne w kluczu Samsonowskim), produkujące również na rynek.

Na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej skupione było hutnictwo żelaza również na starym terenie górniczym w starostwie krzepickim oraz w środkowej części Wyżyny w Kluczu Mrzygłodzkim. Utrzymuje się też produkcja ołowiu, srebra i galmanu w okręgu rudonośnym koło Sławkowa, Olkusza i Trzebini, na której opiera się hutnictwo ołowiu tego rejonu⁶¹. Od końca XVIII wieku zaznacza się szybki rozwój sił wytwórczych na terenie Śląskiego Zagłębia Węglowego. Na skutek zastosowania maszyny parowej w kopalniach węgla, koksu w miejsce węgla drzewnego oraz inwestycji wielkich pieców kształtuje się państwowy przemysł hutniczy w rejonie Opola (Ozimek), Kluczborka, i Rybnika oraz załazki przyszłego okręgu górnośląskiego na terenie dóbr wielkiej własności ziemskiej. Nad Małą Panwią i Stobrawą natomiast manufak-

⁶⁰ H. Madurowicz i A. Podraza, *Regiony gospodarcze Małopolski zachodniej w II połowie XVIII wieku*, Wrocław-Kraków 1958, s. 108 i in.

⁶¹ B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego w XIV—XVII w.*, Warszawa 1954, s.93—122 oraz *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, praca zespołowa Pracowni Historii Górnictwa i Hutnictwa IHKM PAN pod red. J. Pazdura, t.I, Katowice 1960

turowy przemysł hutniczy związany jest jeszcze z węglem drzewnym tutejszych lasów⁶².

Do starych też okręgów przemysłu nawiązuje przemysł tkacki na terenie Śląska i Małopolski, zlokalizowany od XVI wieku w pasie podgórskim około Świdnicy, Jeleniej Góry i Kamiennej Góry, Białej, Andrychowa i Wadowiec oraz Gorlic, Jasła i Sanoka, oparty na pracy chałupniczej wsi. Z wielkimi kompleksami puszczy beskidzkiej i Puszczy Sandomierskiej pokrywa się rozmieszczenie przemysłu drzewnego: produkcji tartacznej, gontów, bednarek oraz popiołu i potażu⁶³.

Nowe elementy ekonomicznej i geograficznej koncentracji przemysłu związanego z pracą wsi chałupniczych wkraczają w różnym czasie na poszczególne ziemie Polski. Różniąc się między sobą nasileniem elementów kapitalistycznych, nierównomiernie przeobrażają feudalne stosunki produkcji.

Koncentracja dyspozycji zasobów ludzkich i materiałowych kraju w rękę magnatów (najcenniejszych rud i materiału opałowego) powoduje, że olbrzymia większość okresu stanisławowskiego to manufaktury magnackie, zlokalizowane na wsi na terenie dóbr ze względu na zasoby drewna opałowego oraz nadwyżki pańszczyźnianej siły roboczej. Manufaktury te, pracujące na rynek lokalny — jak twierdzi W. Kula — wzmacniały samowystarczalność dóbr i ich izolację, stanowiły „... dalszy krok na drodze decentralizacji kraju zamieniania się go w federację niezależnych od siebie politycznie i ekonomicznie prowincji, prowincji zaś w federację zamkniętych, samowystarczalnych, odizolowanych od świata dóbr”⁶⁴.

Manufaktury szlacheckie i królewskie, oparte głównie na pracy pańszczyźnianej, oddziałują słabo na kształtowanie się rynku wewnętrznego oraz na podział pracy między miasto i wieś. Charakterystyczna jest dla dóbr wielkiej własności jedność organizacji gospodarczej zakładów przemysłowych i kluczów folwarcznych. Występuje ona zarówno na terenie hutnictwa żelaznego w dobrach kieleckich biskupów krakowskich, jak też w hucie szkła klucza porębskiego oraz w kopalniach i zakładach przemysłowych dóbr tenczyńskich. Zaznacza się powiązanie gospodarki folwarcznej, rolnej i przemysłowej w zakresie gospodarowania robocizną i siłą pociągową przy transporcie paliwa, surowca i półfabrykatów, zwózce drzewa do kuźnic, transporcie potażu czy galmanu, budowie jazów, grobli itd.⁶⁵.

Zróżnicowanie regionalne w zakresie poziomu gospodarki i jej organizacji w dobrach szlacheckich odzwierciedlają ustawy i instruktaże wiejskie, licz-

⁶² J. Rejchman, *Rozwój ośrodków przemysłowych nad Małą Panwią, Opole 1962*

⁶³ J. Broda, *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich do końca XVIII w.*, Warszawa 1956.

⁶⁴ W. Kula, *Początki układu kapitalistycznego w Polsce*. „Przeł. Hist.”, t. XLII Warszawa 1951, s. 71.

⁶⁵ Tenże.

niejsze od końca XVIII w. Zmiany w technice gospodarstwa wiejskiego powodują, że obejmują one nie tylko zagadnienie organizacji i metod produkcji w zakresie rolnictwa, gospodarki hodowlanej, leśnej i przemysłowej folwarków ale też i całość życia miasteczek prywatnych. Tak więc dyspozycja H. K o ł ł a - t a j a dla dóbr Krzyżanowice z r. 1786—1880 podaje szczegółowe instrukcje w zakresie nowego pomiaru gruntów, budowy mostów i dróg oraz zmiany ich kierunku, przeprowadzenia melioracji przez osuszanie błot, wprowadzania nowych upraw (koniczyny, lucerny i in.), jak również dyspozycje co do urządzenia nowych fabryk. Instrukcja dla prywatnego miasteczka Opatowa z r. 1838 obejmuje — obok szeregu wskazań w zakresie racjonalnej gospodarki leśnej, urządzenia cegielni i in. — projekt założenia gromadzkiego magazynu zbożowego.

Fakty te wskazują na poważną rolę wielkiej własności w różnicowaniu gospodarki na terenach rolniczych. Występuje ona wyraźnie od końca XVIII w. w związku z rozwojem techniki i wkraczaniem nowych form organizacji produkcji. Dwór dysponując większym kapitałem miał możliwość intensyfikacji produkcji rolnej i hodowlanej, wprowadzania nowych upraw (ziemniaków, buraków cukrowych, koniczyny i lucerny), prowadzenia akcji melioracyjnej, jak również przyspieszenia postępu w gospodarce przemysłowej przez inwestowanie wielkich pieców w hutnictwie żelaza, zakładanie manufaktur i tp.

W przeciwieństwie do manufaktur magnackich, manufaktury mieszczańskie silniej oddziałują na kształtowanie struktury społeczno-gospodarczej regionu. Procesy te występują w świetle analizy rozwoju rynku wewnętrznego przez W. R u s i ń s k i e g o⁶⁶. Widoczna jest ścisła współzależność między rozwojem manufaktury kapitalistycznej, stopniem urbanizacji i rozwojem renty pieniężnej w XVIII wieku na poszczególnych terenach Polski. Rejony o przyspieszonym rozwoju sił wytwórczych kształtują się przeważnie w zasięgu tych miast, na terenie których powstają manufaktury typu kapitalistycznego, oparte na pracy najemnej. Skupianie się ludności robotniczej i zagęszczanie się osiedli wpływa na specjalizację rolnictwa i wzrost renty pieniężnej na wsi, przyspieszając proces rozwarstwienia wsi.

W wyniku powyższych procesów, prowadzących do rozpadu feudalnych struktur regionalnych, przeciwstawiają się sobie swoiste regiony o różnym nasileniu elementów kapitalistycznych. Na Śląsku np. wyodrębnia się region górniczo-przemysłowy o szybkich procesach urbanizacji i różnicowaniu struktury zatrudnienia, środkowy nadodrzański o zaawansowanym przemyśle manufakturowym i wszechstronnym rozwoju stosunków społeczno-gospodarczych oraz region podsudecki z przemysłem tkackim związanym pracą z wsią feudalną. Podobne różnice zaznaczają się na terenie Galicji od początku XIX w.

⁶⁶ W. R u s i ń s k i, *O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XVI, 1954, Poznań 1955, s. 131—132, 139, 142—143

między chrzanowsko-jaworznickim regionem górniczo-przemysłowym i chałupniczym regionem przemysłu tkackiego Pogórza. Słaby na ogół stan urbanizacji Mazowsza przeciwstawia się silnemu rozwojowi miast Prus Królewskich i Warmii.

Rozpatrzyliśmy szkieletowo: proces kształtowania się regionów w epoce feudalizmu na tle warunków fizjograficznych; różnicowanie się ich struktury oraz czynniki kształtujące te struktury; powstawanie nowych i zanikanie dawnych więzi regionalnych: funkcje organizacji państwowej, feudalnej i parafii w kształtowaniu tych procesów; słabą i ograniczoną ustawnie, a tak ważną rolę miast w organizowaniu rynku wewnętrznego i terenów zaplecza oraz rosnące funkcje ośrodków dóbr magnackich w regionie.

Przed historykiem staje trudne zagadnienie szczegółowego określenia tych funkcji oraz ich wzajemnego stosunku i udziału w kształtowaniu trwałych więzi regionalnych. Nie wydaje się w świetle dotychczasowych badań historycznych, by stosunek ten kształtował się jednolicie w poszczególnych częściach kraju. Specyficzna rola miast na terenie Śląska i Prus Królewskich, dominujące znaczenie ośrodków dóbr magnackich na ziemiach wschodnich kształtują swoiście ich funkcje w regionie oraz trwałość więzi regionalnych.

Jako drugie zadanie wysuwa się z kolei określenie roli nadrzędnej wojewódzkiej jednostki administracyjnej w koordynowaniu życia gospodarczego w unifikowaniu i utrwalaniu struktur regionalnych. Jest to zagadnienie swoiste w każdej części kraju, swoiste też ze względu na różne koleje polityczne. Ogromne zniszczenia materialne w okresie wojen XVII i XVIII w., które rwał utrwalające się struktury na skutek upadku miast, z kolei zerwanie spójni regionalnych poprzez rozbiór Polski różnicują silnie stosunki gospodarcze i społeczne w poszczególnych częściach kraju w początkach gospodarki kapitalistycznej.

W tych warunkach zastanawiające jest utrzymanie się więzi grupowej i poczucia przynależności w obrębie ziem i województw, podstawowych wielkich jednostek terytorialnych Rzeczypospolitej. Podłoże gospodarcze tej świadomości grupowej, rola organizacji terytorialnej, urzędów i kościoła nie są dotychczas dokładnie określone.

POWSTAWANIE WIELKICH SKUPIEŃ PRZEMYSŁOWYCH
I PRZEKSZTAŁCANIE STRUKTUR REGIONALNYCH W EPOCE KAPITALIZMU
ROLA POLITYKI RZĄDÓW ZABORCZYCH
PRZESUWANIE SIĘ GŁÓWNYCH OŚRODKÓW PRODUKCJI
ROZPAD FEUDALNEJ STRUKTURY REGIONALNEJ

1. Mechanizacja produkcji, przejście od węgla drzewnego do kamiennego, od wodnej siły energetycznej do parowej, a później elektrycznej zmieniają zasadniczo dawne układy regionalne, umożliwiając koncentrację produkcji i narastanie skupień urbanis-

tycznych. Nowe, wielkie ośrodki przemysłu fabrycznego oparte są w pierwszej fazie rozwoju kapitalizmu przede wszystkim na wykorzystaniu węgla jako źródła energii. Wskazuje na to rozrost czołowych skupień przemysłowych epoki kapitalistycznej: Zagłębia Śląskiego, Ruhry, Zagłębia Donieckiego, Appalachijskiego, Okręgu Penińskiego, uzależniony od rozległych złóż węgla, który umożliwił koncentrację przemysłu ciężkiego, oraz tych gałęzi produkcji, które wymagają masowych dostaw surowców.

Nowy układ struktur regionalnych na ziemiach polskich kształtuje się również na podstawie rozmieszczenia węglowej bazy energetycznej. Na czoło wysuwa się rola Śląskiego Zagłębia Węglowego. Szybki rozwój sił wytwórczych na tym terenie wyprzedza stale przyległe regiony Zagłębia Krakowskiego i Dąbrowskiego (tzw. Okręgu Zachodniego). Górnictwo i przemysł śląski wpływają hamująco na dawny rozwój rejonu cynkowo-olowianego chrzanowsko-trzebińskiego i przekształcają typy struktur przemysłowych na swych peryferiach. Tak np. zmienia swój profil produkcji z hutniczej na metalurgiczną stary okręg przemysłowy nad Małą Panwią i Stobrawą. Większa odległość Zagłębia Staropolskiego od okręgu węglowego powoduje utrzymanie się na tym terenie prymitywnych form produkcji hutniczej i dawnych stosunków pracy w związku z używaniem węgla drzewnego.

Na lokalizację i tempo rozwoju okręgów przemysłowych wpływa równocześnie wiele innych czynników, przede wszystkim włączenie ziem polskich w trzy odrębne społeczno-gospodarcze organizmy państwowe. Polityka państw zaborczych zmienia dawną organizację terytorialną ziem polskich, oddziałuje pośrednio przez rozbudowę sieci kolei żelaznych lub bezpośrednio przez taryfy celne i inne na rozwój przemysłu i kształtowanie się warunków rynku wewnętrznego i zewnętrznego.

Ważny czynnik w kształtowaniu nowych struktur regionalnych stanowi nadal akumulacja inwestycji i tradycje rozwoju przemysłu. Do starych regionów nawiązuje często fabryczny przemysł tkacki (np. białostocki, bielski), przemysł drzewny i inne. Stąd też rozrasta się przemysł na terenie lub na zapleczu większych ośrodków miejskich. Współdziała nowy układ sieci komunikacyjnej, która opiera się — rzecz jasna — na czołowych, miejskich centrach administracyjnych.

Nierównomierność zanikania feudalnych układów regionalnych oraz formowania się złożonej struktury społeczno-gospodarczej regionów kapitalistycznych wymaga szczegółowych studiów analitycznych. Procesy przemian przebiegają bowiem nader niejednolicie w przestrzeni geograficznej. Zapoczątkowują je nowe inwestycje produkcyjne i związane z nimi poważne zapotrzebowanie na siłę roboczą. Skoncentrowanie przemysłu na terenach górnictwa węglowego wysuwa zagadnienie siły roboczej na czołowe miejsce. Jak wykazują badania S. Kowalskiej, zapotrzebowanie taniej siły roboczej na terenie górnictwa Okręgu Zachodniego i Staropolskiego powodowało szybkie przekształ-

canie regionów rolniczych. Szeroko prowadzona od 1817 r. akcja osiedleńcza w dobrach rządowych przydzielonych na potrzeby górnictwa tworzyła celowo niesamodzielne gospodarstwa rolne. Na terenie 144 wsi Zagłębia Staropolskiego i 44 wsi Okręgu Zachodniego większość ludności wiejskiej w latach dwudziestych XIX wieku stanowili chłopci bezrolni i chałupnicy⁶⁷. Zobowiązani w ramach pańszczyzny pieszej i sprzężajnej do szeregu prac pomocniczych na rzecz górnictwa i hutnictwa — np. zwózki rudy żelaznej oraz węgla drzewnego i kamiennego do fabryk żelaznych — przechodzą stopniowo do prac we wnętrzu kopalni i pracy najemnej. Od połowy XIX w. słabnie więź chłopca-robotnika ze wsią, szybciej na terenie kopalnictwa węglowego, wolniej w prymitywnych kopalniach galmanu⁶⁸. Narasta też ludność robotnicza w ramach formowanego „korpusu górniczego” o specyficznej formie robocizny przymusowej, zwiększając kadry zaprzysiężonych, wykwalifikowanych robotników. Procesy przemian następują szybciej w Zagłębiu Dąbrowskim niż w Staropolskim. Budowa nowoczesnych hut i innych zakładów przemysłowych, wymagających wykwalifikowanej pracy, prowadzi do szybkiego przestawienia się na pracę najemną i likwidację pańszczyźnianych elementów okresu feudalnego.

Badania historyczne, rozpatrujące te zagadnienia na szerokim tle przemian społecznych i postępu technicznego, wykazują, jak złożone i niejednolite są struktury nowopowstających regionów gospodarczych. Rozeznanie istoty tych struktur oraz roli kształtujących je czynników utrudnia fakt, że równoległe z rozwojem przemysłu wielkokapitalistycznego przebiegają rozległe, głębokie przeobrażenia struktur rolniczych, zniesienie poddaństwa chłopów i ich uwłaszczenie oraz szybkie przemiany agrotechniczne. Na jednych terenach postępuje kapitalistyczna koncentracja produkcji rolnej, kształtując nowe układy regionów rolniczych, zależne od położenia w stosunku do rynku, na innych — parcelacja i rozpad folwarków. Wiele materiałów do poznania tych procesów dają studia S. Wysłoucha nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914, które odtwarzają nierównomierny na poszczególnych terenach rozwój sił wytwórczych. Występuje znamieny związek koncentracji produkcji rolnej z rejonami żyznych gleb, potwierdzając znany fakt szybkiego postępu nowych form gospodarki na terenach korzystniejszych pod względem geograficznym⁶⁹.

⁶⁷ S. Kowalska, *Zagadnienie siły roboczej w górnictwie i hutnictwie rządowym Królestwa Polskiego w latach 1831—1861, Badania nad dziejami przemysłu i klasy robotniczej w Polsce* pod red. W. Kuli, t.IV, Warszawa 1958, s.50—53, 65—69, 96.

⁶⁸ S. Kowalska oraz H. Madurowicz i A. Podraza, *Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku, Studia z historii społeczno-gospodarczej Małopolski* pod red. C. Bobińskiej, t.I, Wrocław-Kraków-Warszawa 1958; *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, praca zespołowa Pracowni Historii Górnictwa i Hutnictwa IHKM PAN pod red. J. Pazdura, t.I, Katowice 1960.

⁶⁹ S. Wysłouch, *Studia nad koncentracją w rolnictwie śląskim w latach 1850—1914, Struktura Agrarna i jej zmiany*, Wrocław 1956.

2. Kompleksy przemysłowe, ośrodki i okręgi jako trzon nowych struktur regionalnych. Degradacja miasteczek feudalnych. Narastający żywiolowo rozwój sił wytwórczych w okresie kapitalizmu, możliwość przestrzennej koncentracji produkcji przy usprawnionym transporcie kolejowym i autobusowym sprzyja powstawaniu wielkich aglomeracji przemysłu i ludności — wykształconych typów regionów. Ekonomiczne korzyści z tytułu koncentracji powodują lokalizowanie przedsiębiorstw w miejscu wydobywania surowców oraz istniejącego uzbrojenia terenu. Powstają charakterystyczne dla epoki kapitalistycznej aglomeracje różnych kategorii przemysłu i usług o nader skomplikowanych powiązaniach produkcyjnych.

Górnośląski Okręg Przemysłowy stanowi typowy przykład takiej aglomeracji. Koncentracja produkcji odzwierciedla się w narastaniu i rozwoju nowych zakładów i ośrodków przemysłowych na peryferiach Zagłębia Śląskiego. Narastają skupienia przemysłu cementowego, chemicznego, metalowego, papierniczo-celulozowego, tkackiego i innych (Opole, Koźle, Krapkowice, Szczakowa, Jaworzno i Siersza, Chrzanów, Oświęcim, Częstochowa i Zawiercie, Klucze, Bielsko i Biała). Ze względu na wspólną bazę energetyczną i zróżnicowane zasoby surowcowe powstaje szereg kompleksów przemysłowych o określonym profilu produkcji, które zespalają się stopniowo w wielki okręg przemysłowy związany wzajemną wymianą produkcji i usług.

Rozległa i skomplikowana problematyka struktur regionalnych formacji kapitalistycznej wymaga drobiazgowych badań analitycznych, które by odsłoniły czynniki lokalizacji i koncentracji produkcji⁷⁰. Znamienne jest kształtowanie się nowych ośrodków i regionów przemysłowych niezależnych od bazy energetycznej (Łódź)⁷¹. Wobec wielkiej rozpiętości w stopniu uprzemysłowienia konieczne jest rozeznanie warunków rozwoju poszczególnych ośrodków, a nawet zakładów przemysłowych.

Przemysł jako najważniejszy czynnik miastotwórczy kształtuje zarówno strukturę ośrodków, jak i regionu. Z rozwojem przemysłu i zapotrzebowaniem na siłę roboczą wiąże się bowiem masowy napływ ludności i postępujący szybko proces urbanizacji. Zagęszczanie się miast, inwestycje przemysłowe, usługowe i kulturalne prowadzą do rozrostu terytorialnego miast i przeobrażania stref zaplecza.

W związku z zapotrzebowaniem sił fachowych przy skomplikowanych metodach i organizacji produkcji przemysł formacji kapitalistycznej nawiązuje nieraz do starych skupień produkcji rzemieślniczej i manufakturowej, lokuje się też chętnie w ośrodkach stołecznych i innych centrach administracji pań-

⁷⁰ K. Secomski, *Wstęp do rozmieszczenia sił wytwórczych*, Warszawa 1956, s.71—74 i in.

⁷¹ L. Straszewicz, *Rozwój łódzkiego kompleksu przemysłowego*, „Przegląd Geograficzny”, t, XXIX, z. 4, Warszawa 1957.

stwowej ze względu na uzbrojenie terenu i potrzeby rynku. Równolegle z postępującą specjalizacją produkcji i rozwojem usług różnicują się funkcje regionotwórcze tych miast. Fakty te wpływają na kształtowanie się nowego układu struktur regionalnych formacji kapitalistycznej. Cechuje go żywiolowy proces rozwojowy, przypadkowe narastanie nowych elementów, brak koordynacji zarówno funkcji poszczególnych dzielnic, jak też i poszczególnych członów regionu.

3. **Rozszerzanie się stref ciążenia miast.** Wzrastające w epoce kapitalistycznej funkcje miast w organizowaniu życia społecznego, gospodarczego i kulturalnego zaplecza wysuwają nowe zagadnienia: urbanizacji, rozszerzania terytoriów miast, kształtowania stref podmiejskich oraz rozszerzania stref ciążenia miast. Kształtują się typowe dla okresu kapitalistycznego strefy podmiejskie o różnym zasięgu — w zależności od rozmiarów inwestycji, jakości przemysłu i zapotrzebowania na siłę roboczą. Różnorodne formy układów i typy skupień osadniczych towarzyszą rozrastającym się miastom i ośrodkom przemysłowym. Osiedla sateliczne, zespoły przemysłowe składy towarów i wielkie stacje towarowe, porty i lotniska oraz osiedla mieszkaniowe, powiązane skomplikowaną siecią komunikacji, o znacznych kontrastach zainwestowania terenu i swoistym użytkowaniu ziemi, o silnym zróżnicowaniu struktur zatrudnienia cechują strefy podmiejskie, strefy wpływu skoncentrowanej produkcji przemysłowej i wymiany usług.

Omawiane procesy urbanistyczne znane są tylko w najogólniejszych zarysach. Poświęcona jest im praca A. Horniga o rozwoju górnośląskiego zespołu miejskiego⁷², do tej kategorii należą też analityczne badania prowadzone pod moim kierownictwem nad kształtowaniem się i typologią struktur stref podmiejskich. W wyniku tych badań wystąpiła dialektyczna zależność między rozwojem przemysłu, specjalizacją kategorii przemysłu, rozwojem usług, przyrostem ludności i przeobrażaniem się struktur zatrudnienia w zapleczu miast i ośrodków przemysłowych, co znamionuje kształtowanie się nowych struktur regionalnych⁷³.

Równolegle z omawianymi procesami koncentracji produkcji, ludności i usług, zagęszczaniem się sieci komunikacyjnej — procesami typowymi zwłaszcza dla regionów górniczo-przemysłowych — z rozwojem szeregu skupień miejskich o wyspecjalizowanych funkcjach przebiega zanik i upadek roli dawnych pomniejszych ośrodków regionalnych Polski. Od końca XVIII w. postępuje przyspieszony proces degradacji miast, wywołany ich zanikającymi funkcjami handlowymi, przesuwaniem się punktu ciężkości w kierunku złóż węgla

⁷² A. Hornig, *Rozwój górnośląskiego zespołu miejskiego*, „Czasopismo Geograficzne” t. XXV, z. 1/2, 1954.

⁷³ Por. M. Dobrowolska, *Przemiany struktury społeczno-gospodarczej w rolniczym zapleczu miast i ośrodków przemysłowych Polski południowej po drugiej wojnie*, *Sprawozdanie Komisji Socjologicznej PAN, Oddział w Krakowie*, Kraków 1961.

i ropy naftowej jako bazy energetycznej, zmianą układu sieci komunikacyjnej oraz wielkimi przemianami politycznymi⁷⁴. Poważne dysproporcje w rozmieszczeniu sił wytwórczych stanowią zmienną cechę struktury regionalnej okresu kapitalistycznego. Dysproporcje te spotęgowało włączenie ziem polskich do trzech państw zabornych o różnych tendencjach polityki gospodarczej i różnym stopniu rozwoju ekonomicznego.

Zagadnienie kształtowania się struktur regionalnych Polski — rozpatrywane zarówno od strony dialektycznej zależności kształtujących je czynników, funkcji i więzi regionalnych, jak też ich struktury jakościowej i ilościowej — oczekuje jeszcze opracowania. Podstawowe prace skupione w *Atlasie historycznym Polski* pod kierunkiem St. Herbsta, częściowo już opublikowane, badania analityczne nad odtworzeniem historycznych regionów oraz liczne studia monograficzne nad historycznym procesem kształtowania się struktur regionalnych okazują, że teorię regionu opracować można tylko na podstawie gruntownych studiów analitycznych dotyczących poszczególnych terytoriów naszego kraju, a nie na podstawie obcych konstrukcji teoretycznych, aplikowanych bez ścisłej kontroli procesów przebiegających na ziemiach polskich.

STUDIA NAD TERYTORIALNYM PODZIAŁEM PRACY
JAKO PODSTAWA PLANU REGIONALNEGO
FUNKCJE PLANOWEJ GOSPODARKI W KSZTAŁTOWANIU
STRUKTUR REGIONALNYCH

Postępujący w Polsce Ludowej proces industrializacji kraju powoduje szybkie przeobrażenie się układów i struktur regionalnych, które przetrwały z ubiegłych okresów. Celowa lokalizacja zakładów przemysłowych na terenach zaniedbanych wyrównuje częściowo sprzeczności w rozmieszczeniu sił wytwórczych. Jako ważny postulat planowej gospodarki przestrzennej wysuwa się potrzeba gruntownego rozeznania układów dawnych struktur jako podłoża, na którym wyrośnie koncepcja wielkiego planu regionalnego, oraz wyodrębnienia roli trwałych elementów i układów regionalnych Polski jako części składowej nowych struktur i tych przeżytków, które hamują postęp społeczny i gospodarczy.

Szczególne znaczenie dla rozeznania sił kształtujących więzi regionalne, zwłaszcza zaś odtworzenia toczących się nadal procesów żywiołowych jako reliktu przeszłości — ma analiza przebiegających obecnie procesów.

Zagadnienia te staraliśmy się rozwiązać za pomocą zespołowych badań, podjętych na terenie Małopolski, Śląska Opolskiego i częściowo Górnego. W wy-

⁷⁴ Por. M. Dobrowolska, *Functions of Industries in Shaping Socco-Economic Regional Structure*, „Przegląd Geograficzny” (Polish Geographical Review), Vol. XXXII, Supplement 1960.

niku tych badań stwierdziliśmy m. in. znamienne kontrasty struktur zatrudnienia, kształtujące się pod wpływem rozwoju przemysłu, i przetrwanie rozlicznych reliktyw formacji feudalnej na terenach zapóźnionych w rozwoju gospodarczym. Analityczne studia nad strukturą przemysłu, dojazdami do pracy, strefami wpływu miast i ośrodków przemysłowych, szczególnie zaś nad strefą podmiejską oraz typami struktur zatrudnienia, dały podstawę do regionalizacji Polski południowej⁷⁵.

Coraz ściślejsze powiązanie nauki z potrzebami gospodarki planowej, organizacja tych badań w ramach Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, oparta na współpracy lokalnych ośrodków naukowych z wojewódzkimi i powiatowymi komisjami planowania gospodarczego, stwarza warunki do celowego powiązania badań geograficznych, ekonomicznych, historycznych, socjologicznych i etnograficznych w celu gruntownego podbudowania koncepcji planu regionalnego gospodarki narodowej.

FACTORS OF THE FORMATION, TRANSFORMATION AND OF SOCIAL AND ECONOMIC DECLINE OF REGIONAL STRUCTURES

Summary

The dynamics of regional structures is a problem on the borderland of several disciplines: economist and historical geography, economics and history and moreover, ethnography and sociology. In establishing the basic notions and in formulating regional problems, the needs of planned national economy have played an important role and it is from this point of view that the criteria of the delimitation of economic regions have been considered by our scientists. The development of historical research after World War II, studies on the reconstruction of economic regions of Poland in particular economic and social formations, as well as studies of the differentiation of regional elements and structures and moreover the collective work on the *Historical, Ethnographical and Geographical Atlas of Poland* enable us to consider the factors of the formation, transformation and decline of regional structures.

The subject of this article are the processes in time and space (historical and geographical processes) which result in permanent changes in the formation of differences between regional structures, regional functions and regional ties.

1. The nuclei of regional structures with developed economy based on mining as well as on agriculture and stock-breeding arose already in Antiquity, constituting a ground for

⁷⁵ Studia nad zagadnieniem terytorialnego podziału pracy objęły: a) kształtowanie się nowych ośrodków przemysłowych oraz ich funkcje w życiu rolniczego zaplecza jako rynku pracy, b) badania nad kształtowaniem się stref wpływu poprzez dojazdy do pracy, oraz c) zagadnienie różnicowania się struktur społeczno-gospodarczych i typologię tych struktur. Por. M. Dobrowolska, „Prace Geograficzne“, *Dynamika kształtowania się regionów w Polsce południowej po drugiej wojnie światowej*, „Prace Geograficzne“, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP”, nr 10, s.30—35; Por. także artykuły: J. Herma, *Dojazdy do pracy w województwie krakowskim* oraz T. Jarowiecka, *Struktura zatrudnienia mieszkańców wsi województwa krakowskiego*. Ponadto: M. Dobrowolska, *Functions of Industries...*, o.c.

the activities of the community in the Middle Ages. The authoress analyses the differentiation of the role of chief production-centres at the end of the tribal epoch, on the ground of the system of rivers and routes joining them with the chief regions of production and asserts that the frame of the structure of the Polish lands was clearly outlined already at the beginning of the feudal epoch. Taking into consideration, in the light of the present discussion, the geographic and economic factors of the formation of the permanence of regional structures of the tribal epoch, the authoress emphasizes the significance of the geographical environment transformed by economic agency and showing various settlement structures, as a factor of permanence of the tribal organization.

2. The feudal organization of the Polish State and the wide action aiming at making use of the intertribal wilderness were based on the already formed systems of settlements and of routes connected with chief tribal centres. The solid organization of territorial units administered by castellans based on their administrative, juridical, military and economic functions as well as the cooperation of the territorial ecclesiastical organization, kept these structures firm up to the 15th century.

3. The development of productive forces increasing quickly from the 16th century created new conditions for the formation of different regions. The unequal course of these processes quicker in Silesia and in "Little Poland" owing to the gangues of raw materials there and quicker also in trade centres situated on the sea-shores were the cause of significant contrasts in the formation of the role of towns as production and trade-exchange centres and in the formation of their functions in relation to arable lands. The frame of the territorial structure of Poland was based on chief towns: Kraków, Poznań, Wrocław, Kalisz with a well — established system of routes connecting them with the internal regions of production and the external centres of trade exchange. Kraków and Wrocław were very important due to their various productive commercial, social and cultural functions. As a result of the exploitation of ore deposits, mining and industrial regions of Silesia and of "Little Poland", with a dense population and with a system of towns developed there. On areas which had been under cultivation for a long time, agricultural regions with a progressive forms of rent and a number of villages servicing them arose.

4. The territorial structure of Poland, stabilizing in the course of the 14th—15th cent., on the basis of the growing number of towns on new settlement areas, came across considerable difficulties due to economic and social contrasts in particular parts of the country. New regions where the economy was based on agriculture — and — stockbreeding on sheep and cattle grazing and on forestry were characterized by various kinds of property rights, by differentiation in the level of productive forces as well as in the development and intensification of production, resulting from processes of historical development which were peculiar in every part of Poland.

5. The chief problem was the role of the State in the formation of regional structures and ties. The differentiating regional structures of the Polish territory: the increase of ecclesiastical and lay latifundia which had taken over certain judicial functions and certain rights of the State administration and had emancipated from duties to be rendered to castles brought about the breakdown of the old system of territorial units administered by castellans and the decline of regional ties. In Western Poland they were replaced by towns which became the framework of regional structures, in Eastern Poland — by new centres of large latifundia expanding in the 16th and 17th cent. The division between judicial and administrative functions the increasing rights of patrimonial parer confined the functions of the State even in the domain of jurisdiction. The determination of the interrelations of these functions: the share of the State, of the towns and of large landed estates in the formation of permanent regional ties deserves a special study. Owing to the diversity of the social and economic structure of particular provinces of Poland and to the vicissitude of their history, these relations were characteristic by the lack of any uniformity. Under these conditions the maintaining of group ties and of the feeling of "belonging" within the provinces and voievodships is signi-

ficant. The group's consciousness of these ties, strengthened by cultural and social activities is a factor underrated in the present discussion on the delimitation of the regions. Ties of production and of services, although of essential importance, do not represent all regional ties formed in the course of social co-existence and of the group activities.

6. The authoress analyses the differentiating factors and the types of regional structures and emphasizes the functions of large landed estates in the formation of new regions, with their economy based on agriculture, sheep and cattle grazing, forestry and industry, and in the strengthening of the different features of particular regions, formed on the basis of different natural conditions. Specific types of ties, of great durability, were formed within the feudal "States", especially in the territorial units linked together by uniform patrimonial power and by its economic instructions through voluntary and compulsory contacts at the work in agriculture, in forestry etc. The uniform patrimonial power provided a basis for the unification of several social and cultural features.

7. New elements of the introductory forms of the capitalistic organization of production (manufactories) arose on old mining and industrial areas, with a constantly accelerated development of productive forces. Merchants' manufactories, grouped chiefly on the Sub-Sudetic areas of Silesia and partly in "Little Poland", played the chief role in the formation of the regions. Permanent regions characterized by a quickly progressing town-building and by changes in the kind of work, were formed on the basis of hired labour. Manufactories of magnates working to meet the demands of the local market and based on drudgery labour, influenced the development of the home market and the social division of labour in a smaller degree.

8. Mechanisation and concentration of industry which, in the capitalistic epoch, were taking place on the base of deposits of coal and of rock-oil, as the sources of power, transformed the old feudal regional systems. These processes were coming about ununiformly from the geographic point of view, as the Polish territory was annexed by three enemy states having different economic policy. The accelerated rhythm of the expanding industry in Silesian Coal-Basin was significant. During the 19th and the 20th cent. the agglomeration of various categories of industry and of services with very complicated productive connections arose there and was expanding over further areas. The problem of town-planning, of the increase of urban territories, of the functions of suburban districts and of the spread of the urban influences played the first role, owing to the different and growing functions of towns in the capitalistic epoch. The analysis of the formation of the suburban zone, carried on by the authoress, has shown an interdependence between: the development of industry, the specialisation of the categories of industry, the development of services, the increase of population and the changes in the kind of work, indicating the formation of new regional structures.

9. Significant contrasts in regional systems, originating from the feudal and capitalistic epochs, were only partly changed by the quickly advancing process of industrialisation and by building up establishments on neglected areas. The analysis of the present migrations in conjunction with the processes of Poland's industrialisation, carried on in Southern Poland under the direction of the authoress, has shown the essential regional structures: old and newly formed ones, with a quick development of productive forces and backward areas still showing many old feudal elements.

The connections between the science and the needs of planned economy within the activities of the Town and Country Planning Committee provide new conditions for the purposeful unification of the research in all disciplines concerned, with a view of providing a basis for the conception of a regional plan of national economy. The historical analysis of the regional arrangement has an essential significance.